

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

- רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים
- יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקֶצֶה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה
- עוזי ליכנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל
- רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון
- גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים
- ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסתור
- אלכסנדר מלמד
 מערכות המסתור בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסתור
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

- מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה
- יהושע שוורץ
 'וקוצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאָמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים מוסוים

גיא ד' שטיבל

הרמוגנס: ... סבור אני, כי כל שם, אשר יתן אדם לדבר מן הדברים, זהו שמו הנכון; ואם לאחר מכן יחליפנו באחר, ולא יקרא עוד לדבר בשם ההוא, הרי יהיה השם האחרון נכון לא פחות מהראשון, כדרך שאנחנו נוהגים לתת לעבדינו שמות חדשים, שאינם נכונים פחות מאותם שניתנו להם בראשונה. כי אין דבר שיש לו שם שבא לו מטבעו, אלא על-פי הנוהג והשימוש של האנשים קראו בשם זה והשתמשו בו... (אפלטון, קרטילוס, 1.ד384).

מה יש בשם? מה שנקרא לו שושנה ריחו יהיה מתוק תחת כל שם אחר כשם שרומאו, אילו לא נקרא רומאו, היה מושלם כשם שהוא גם בלי התואר

(ויליאם שייקספיר, רומיאו ויוליה, מערכה 2, תמונה 2).²

* המאמר מוקדש לכבודו של פרופ' בצלאל בר-כוכבא סלל דרכים בחקר הממשק בין העולם היווני-הרומי לעולם היהודי, שהיבט זוטא אחד שלו נידון במאמר. תודתי נתונה ליוסף גייגר, יונתן פרייס, ורד נעם ורן צדוק על הדיון הפורה בסוגיות אחדות שהמאמר עוסק בהן, וכן לשני הקוראים האלמונים על הערותיהם והארותיהם המועילות שתיקנו, הוסיפו ומנעו ממני שגגה. האחריות על הכתוב היא כמוכן שלי בלבד.

1 כתבי אפלטון, י"ג ליבס (תרגום), כרך א, ירושלים ותל אביב תשל"ה, עמ' 512. עיינו W. Burkert, 'Herodot über die Namen der Götter. Polytheismus als historisches Problem', *Museum Helveticum* 43 (1985), pp. 121–132, at pp. 126–127; T. M. S. Baxter, *The Cratylus: Plato's Critique of Naming* [Philosophia antiqua 58], Leiden and New York 1992, pp. 95–96; R. V. Munson, *Black Doves Speak: Herodotus and the Languages of Barbarians* [Hellenic Studies Series 9], Washington DC 2005, p. 43

2 ויליאם שייקספיר, רומאו וג'ולייטה, קווארטו 2 (Q2), תרגום דורי פרנס <https://www.shakespeare.co.il/play.php?play=romeo-and-juliet-quarto-2&text=339>

את מוצא שלשה שמות נקראו לו לאדם, אחד מה שקוראים לו אביו ואמו, ואחד מה שקוראין לו בני אדם, ואחד מה שקונה הוא לעצמו. טוב מכולן מה שקונה הוא לעצמו (תנחומא, ויקהל א).

מבין השמות המופיעים על גבי אוסטרקונים במצדה זכתה הקבוצה המכונה 'גורלות' לתשומת לב מחקרית רבה.³ בסמוך לבית המרחץ הגדול במצדה, בשפך אדמה מעל רצפת חדר (L113), שמקורו ברחבה הסמוכה ל'שער־המים' (L174), התגלה במהלך חפירות משלחת ידין ממצא עשיר של 277 אוסטרקונים מימי המרד הראשון.⁴ במכלול זה נמצאה קבוצה של תריסר אוסטרקונים בעברית ובארמית שהציגו שמות גברים. רובם המכריע של השמות הם כינויים (איור 1), וכיניהם מתבלט השם 'בן יאיר'.⁵ למול פרשנותו של ידין, שהציע, אף אם מתוך הסתייגות, לזהות את הממצא האפיגרפי האמור עם אירוע ההגרלה הנזכר אצל פלוויוס יוספוס (מלחמת היהודים ז, 395), העמיד נוה פרשנות חלופית המייחסת את הפריטים הללו למערך ניהול חיי קהילת המורדים במצדה.⁶ פרשנות זו קיבלה חיזוק מממצאי החפירות בשנות התשעים של המאה שעברה (משלחת נצר ושטיבל), בייחוד לאור גילוי אוסטרקון נוסף, 'הקטפי' ברחבה 174 הסמוכה, וכן אוסטרקון 'בן פטי' הזהה לאחד מתריסר השמות המרכיבים את קבוצת ה'גורלות'.⁷ דומה שעצם גילוי ממצאים אלה ובהקשר

3 Y. Yadin, *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, New York 1966, pp. 197, 201; S. J. D. Cohen, 'Masada: Literary Tradition, Archaeological Remains, and the Credibility of Josephus', *Journal of Jewish Studies* 33 (1982), pp. 285–405 [= idem, *The Significance of Yavneh and other Essays in Jewish Hellenism*, Tübingen 2010, pp. 133–153]; ידין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 3, 28–31; 'נוה, על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים 1992, עמ' 42; חכלילי, מצדה, עמ' 49, 52, 53; E. Netzer, 'The Rebels' Archive at Masada', *Israel*, 53, 52, 49; *Exploration Journal* 54 (2004), pp. 218–229; F. Skolnik (ed.), *Encyclopaedia Judaica*², Detroit 2006, vol. 13, pp. 593–599, at p. 598, s.v. 'Masada' (by G. D. Stiebel)

4 E. Netzer, *The Buildings, Stratigraphy and Architecture, Masada III, The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Reports*, Jerusalem 1991, pp. 63–65

5 ידין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 28–31.

6 שם, שם.

7 שטיבל ונצר, בימים ההם, עמ' 63; ג' שטיבל וא' נצר, 'החפירות החדשות במצדה', אריאל 174 (תשס"ו), עמ' 22–33, בעמ' 27. אוסטרקון זה נמצא סמוך מאוד ללוקוס 183, שבו נתגלה בידי משלחת ידין אוסטרקון 'חזקין' (= חזקיה) (ידין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 20, מס' 386).

איור 1: קבוצת הגורלות, מצדה (באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה)

האמור מעקר למעשה את האפשרות שמדובר בכיטוי אפיגרפי ישיר של אירוע ההגרלה המתואר בחיבורו של יוספוס.⁸

עם זאת, יש עניין רב בקבוצת אוסטרקונים זו המעשירה את אוסף השמות משלהי ימי בית שני ביהודה, ובייחוד אמורים הדברים בקטגוריית השמות הלא-פורמליים, היינו הכינויים. בשלהי ימי הבית השני אדם זוהה ביהודה בדרכים אחדות: בשמו, לפי עירו או ייחוסו המשפחתי או האסכולה שאליה השתייך. מורכבות זו מוצגת יפה בתיאורו של יוספוס את אחד מראשי הפרושים בירושלים: 'שמעון (בן גמליאל) זה היה ירושלמי לפי עירו, בעל ייחוס מפואר מאוד ומן האסכולה של הפרושים' (חיי יוספוס 191).⁹ מבין כלל השמות המתועדים באונומסטיקון השמות היהודיים בתקופה ההלניסטית והרומית המוקדמת והתיכונה מתבלטת קבוצה של כ-200

8 וראו גם א' בן-תור, בחזרה למצדה, ירושלים תשס"ט, עמ' 85-86, 153-154; S. Mason,

A History of the Jewish War A.D. 66-74, Cambridge 2016, p. 566 and n. 120

9 D. R. Schwartz, 'Priesthood and Priestly Descent: Josephus, *Antiquities* 10.80',

The Journal of Theological Studies 32 (1981), pp. 129-135

של תיאור דמות איראליית: S. J. D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development as a Historian*, Leiden 1979, p. 145, n. 152

כינויים¹⁰. קטגוריה זו עמדה בעשורים האחרונים במוקד מחקרים אחדים שהאירו את דרך בנייתם, את הפופולריות שלהם ואת המשמעויות החברתיות שנקשרו בהם.¹¹ אחד הקריטריונים לזיהוי שם ככינוי הוא היותו שם יחידאי.¹² בנוסף לכך מציינת טל אילן שהיבט אופייני הוא הסוואת הכינוי כשם-אב (שם פטרונומי).¹³ דוגמאות לכינויים שכאלה מצויות למכביר, הן בממצא האפיגרפי שיידון להלן והן בספרות ההיסטורית הקדומה ובספרות חז"ל: 'בן ננס',¹⁴ 'בן ציצית הכסת',¹⁵ 'בן כלבא שבוע',¹⁶ 'יוחנן בן תורתא',¹⁷ 'בן פועירה/פוחירה',¹⁸ 'בן פסיסא/בן הקוסם',¹⁹

- 10 סך 188 כינויים נמנו נכון ל-2002, מועד פרסומו של הלקסיקון שקיבצה טל אילן (אילן, לקסיקון, עמ' 46). מאז פרסומו כמה כינויים נוספים (ראו למשל, משגב, אוסטרקונים מכור; משגב, אוסטרקונים קומראן; שטיבל ונצר, בימים ההם), ואפשר להעריך את מספרם כיום בלמעלה מ-200.
- 11 ראו נוה, אנשים ללא שמות; חכלילי, שמות וכינויים, ובייחוד עמ' 195 ואילך; חכלילי, מצדה; משגב, הערות לכינויים; אילן, לקסיקון, 6.1.1, עמ' 46, 445-448 וטבלה 10. כמו כן ראו קליין, לחקר השמות א, ובייחוד עמ' 329-345, 350; קליין, לחקר השמות ב; מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד.
- 12 אילן, לקסיקון, עמ' 46.
- 13 לקבוצת השמות הכוללים את מרכיב התחיליות: בן/בר ראו קליין, לחקר השמות א, עמ' 330-345; קליין, לחקר השמות ב, עמ' 262-269; חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 195; אילן, לקסיקון, עמ' 16 ובייחוד עמ' 46. המקבילות הנשיות מצומצמות בהיקפן ונמצאו בעיקר במצדה; מרכיבי התחיליות בת/ברת, אשת/אתת (ידין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 21-22, מס' 399-403, 405; חכלילי, מצדה, עמ' 51). בנוסף לכך ריכזה אילן קבוצת כינויים נוספת, של שמות המלווים בשם בעל התחילית ה"א ('האפון' וכיוצא באלה) שיידונו להלן (אילן, לקסיקון, עמ' 16, 445-448).
- 14 היימן, תולדות תנאים ואמוראים, כרך ג, עמ' 1205-1206, ערך 'ר' שמעון בן ננס או סתם בן ננס'.
- 15 בבלי, גיטין נו ע"א; אבות דרבי נתן ו, ג; פרקי דרבי אליעזר ב. במדרש בראשית רבה (צח, ח) מופיע כביט ציצית הכסת'. ראו גם קליין, לחקר השמות א, עמ' 339; קליין, מגילת יוחסים, עמ' 35-36.
- 16 בבלי, גיטין נו ע"א; כתובות סב ע"ב; ירושלמי, תענית ד, ב (כ ע"ב); אבות דרבי נתן ו, ג; פרקי דרבי אליעזר ב; קליין, מגילת יוחסים, עמ' 35-36; קליין, לחקר השמות א, עמ' 339; חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 198-199.
- 17 קליין, לחקר השמות א, עמ' 344; אילן, לקסיקון, עמ' 416-417.
- 18 ירושלמי, סוטה ט, יא (מה ע"ב); בבלי, קידושין סא ע"א; קליין, לחקר השמות ב, עמ' 267-268.
- 19 בבלי, סנהדרין צא ע"א; מגילת תענית כ"ה בסיון; בראשית רבה סא; ו' נעם, מגילת תענית, ירושלים תשס"ד, עמ' 71, 73, 76-77, 142, 198, 200, 201.

91-3028

איור 2: אוסטרקון 'בנ כנבון', מצדה (באדיבות רשות העתיקות. מס' אינוונטר: 1991-3028)

'בן נדבאי',²⁰ 'בן נזירא',²¹ 'בר עזירא',²² ו'בן קרחא',²³ אם למנות אך כמה דוגמאות לתבנית זו של כינויים (וראו למטה).²⁴

השמן והרזה

והנה, אחד השמות הנכללים בקבוצה האמורה ממצדה הוא 'בנ כנבון' (איור 2).²⁵ המהדירים קישרו את השם היחידאי 'כנבון' עם המילה הסורית 'כְּבוֹנָא' שמשמעה 'עוגה עגולה', ומכאן נובע פירושה שמדובר פשוטו כמשמעו ב'בן השָּׁמֶן'.²⁶ פרשנות

- 20 קליין, לחקר השמות א, עמ' 347.
 21 קליין, לחקר השמות ב, עמ' 267.
 22 קליין, לחקר השמות א, עמ' 341.
 23 ירושלמי, שקלים ב, ה (יא ע"א); קליין, לחקר השמות ב, עמ' 267. לקרות כמות פוסל ראו משנה, בכורות ז, ב.
 24 בבלי, פסחים מט ע"א וראו הדיון להלן. על אודות הנוסחה 'בן אלמוני' ראו גם קליינס, שמות פרטיים; משגב, הערות לכינויים, עמ' 127-130.
 25 ידין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 28, מס' 430, לוח 25.
 26 פיין סמית, מילון סורית, עמ' 203, ערך 'כְּבוֹנָא'; ברוקלמן-טוקולוף, לקסיקון סורית, עמ' 595, ערך 'כְּבוֹנָא'. אפשר שמילה סורית זו נקשרת במילה כְּנָנִים המקראית, המופיעה בירמיהו ז, יח; מד יט במובן מאפה פולחני (מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית, אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת גן תשס"ו, עמ' 497, ערך 'כוננים'); והיא כנראה מילה אכדית *kamānu*, שהשבעים העבירו ליוונית בצורה *καμῶνες*, העשויה להתאים לתנועת *ō* שבשם ממצדה ובמילה הסורית, ומשמעותה מאפי שעורים בלולים בשמן זית, או ירקות קלויים (אדלר, סודא, ערך 'καμῶνες' = Adler chi, 152). פרשנות זהה של כינוי לאיש שמן ניתנה לשם קדרא (יהונתן קדרא) המופיע על גלוסקמה מגבעת המבחר, ירושלים (הצעת ידין; נוה, כתובות חדשות, עמ' 189, הערה 14; חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 197),

זהה הוענקה לשם 'בר קרזלה' המתועד גם הוא במצדה, שהוראתו היא 'פקעת חוטים', וממנה גזרו המהדירים את המשמעות 'בן השמן'.²⁷ לאור התוכנה שבשני המקרים מדובר בכירור ככינוי, דומה שיש לראות את השמות האמורים כמתייחסים לתכונה פיזית של בעליהם ומוסווים כשמות-אב.²⁸ לכאורה אפשר לייחס את השוני

אם כי נוה ואילן ראו בו שם מקצוע, קדר, ולא שם חפץ (נוה, כתובות חדשות, עמ' 189; אילן, לקסיקון 406). קליין ציין בהקשר לשם קנתרוס/קנתירס (שמעון אליועיני קנתרוס), שביוונית משמעות המילה *kántharos* היא חיפושית זָבֵל, מין *ἴψος/kantháreos/kantháreos*, אך גם שמו של גביע שתייה בעל נפח גדול. ואפשר, כהשערת קליין, שבשל כך שימש ככינוי גנאי לכוהנים גדולים ממשפחה זו שמילאו את בטנם (קליין, לחקר השמות א, עמ' 347; חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 199). מכל מקום, דומה שמשמעות זו מבארת את הכינוי 'בן פועירה' ואפשר שגם את 'בן בטנית' (עיינו קליין, לחקר השמות ב, עמ' 267-268; חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 199, 202), וראו להלן.

מופיע גם בגרסה 'קרזלא'. ראו רדין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 22, 24-26, מס' 408, 420, 421. היבט זה תואם את הפרשנות המקובלת ל'קרזל': כריכה, גלילה, סלסול, כפי שהיא מופיעה בספרות חז"ל. ואולם העובדה שהמילה היא מגזרת המרובעים מרמזת שמקורה איננו שמי, מה גם שקשה להחיל את המובנים המקובלים על המונח 'אבנים מקורזלות', שבהן קינח אדם את גופו. ברצוני לציין את המילה היוונית *kérdos* שמשמעה רווח, ברזל וערמומיות ותחבולניות, ואת הנגזרת שלה *kerdaléos*, שמובנה מועיל, רווחי ונכלולי (לידל וסקוט, לקסיקון, ערך '*kérdos*'); והשוו למילה קרדלא בסורית שמשמעותה זהה. שורשן האטימולוגי מצוי בפרוטו-הודו-אירופאית: **kerd-* שמובנה להרוויח (H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1960, vol. 6, p. 829, '**kerd*' ובפרוטו-קלטית: **kerdā*, שמשמעה מלאכה ומיומנות (R. Matasović, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic* [Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 9], Leiden 2009, p. 202, '**kerdā*' (הנקשרת במילים ביוונית *κέρδος, Κέρδων* שמשמעה אָמֵן, חָרֵשׁ, בעל מלאכה P.) *cerdo* (הנקשרת במילים ביוונית *κέρδος, Κέρδων* שמשמעה אָמֵן, חָרֵשׁ, בעל מלאכה P.) מתוך (G. W. Glare [ed.], *Oxford Latin Dictionary*², Oxford 2012, p. 330, '*cerdo*' חילופי העיצורים המוכרים בין דל"ת לזי"ן נובעת – בוהירות הראויה – הצעתי, ש'צרור מקורזל', 'צרור המקורזל...' (תוספתא, שבת יג, יז; ירושלמי, שבת ה, ו, נו ע"ב) או 'אבנים מקורזלות' (בבלי, שבת מג ע"א; פא ע"א; פסחים מז ע"ב; סוכה לו ע"ב; ביצה לו ע"א) הן פשוטו של דבר אבנים מעובדות (ראו גם מובן 'מתוקנות' שהובא בחיבור מראשית המאה האחת עשרה: לקט פירושי גאונים למילים קשות בתלמוד, פסחים, פרק ג, עמ' 175); ואם כך הדבר, הרי דומה שבר קרזלה/א משמעו 'בן האומן/החרש' וכינוי מוסווה 'האמן/חרש'; ואפשר אולי לראותו ככינוי על דרך השלילה, שמשמעו 'בן השועל/הערמומי' וכינוי מוסווה 'השועל/הערמומי', והדבר דורש עוד עיון (לכינויים בעלי משמעות שלילית ראו להלן).

בערך שבלקסיקון השמות היהודים תעתקה אילן את השם כְּנָבוֹן (*Kenabon*), והציעה שאפשר שהוא נקשר לאל הבבלי נבו. היא הוסיפה וציינה את הופעתו של השם 'כנבו' (שאותו היא מתעתקת *Kinabu*) על גבי חותם ארמי מימי בית ראשון (N. Avigad and B.

בין הכינוי ‘כנבון’ לשם העצם בסורית ‘כבונא’ לדיסימילציה או אסימילציה של עיצורים (כלומר, או ש‘כנבון’ מקורית וב‘כבון’ נבלעה הנו‘ן, או ש‘כבון’ מקורית וב‘כנבון’ נוספה נו‘ן במקום ההכפלה). ואולם, היעדרו של כל תיעוד לשימוש במילה זו ובנגזרותיה בסורית לכינוי אדם, ובמקרה זה במונח של אדם שמן, מרמז על קושי לקבל את הקשר האטימולוגי והפירוש המוצעים. עם זה, נמצא סיוע להבנת מקורו ומשמעותו של שם זה ביוונית.

ראשית דבר, להקטאיוס ממילטוס מיוחס איזכורו של Κάνωβος כשם הנווט בספינתו של מנלאוס מלך ספרטה במהלך מלחמות טרויה, שעל שמו נקראה הזרוע המערבית של הנילוס והעיר שהוקמה על גדתה המערבית.²⁹ עיון באוצר השמות היווניים (LGPV) מעלה דוגמאות אחדות בעלות תעתיק קרוב לשם הנידון. השם Kανναβῆς מופיע פעם אחת בכתובת מהירוקיסריה (Hierocaesarea) שבלידיה, ונקשר בשם התואר שמשמעו ‘מְגַדֵּל קנאביס’.³⁰ גבר בשם Kανναβίον נזכר בכתובת מן

.(Saas, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem 1997, pp. 300–301, no. 803 למרות זאת, ברי שבהקשר האוסטרקון ממצדה אילן מקבלת ומחילה את פרשנותם של ידין ונוה לכינוי ‘כנבון’ (אילן, לקסיקון, עמ’ 387).

R. H. Allen, *Star-Names and* וכן *FGrH 1, F 308, BNJ Aristides, Orationes*, 36.108 29
Their Meanings, New York 1899, pp. 66–67. העיר מזוהה במרחב הכפר המצרי אבוקיר, שבמפרץ הסמוך לו התקיים הקרב הימי המפורסם בין צי בריטי בפיקודו של הורשיו נלסון ובין צי צרפתי בפיקודו של נפוליאון בונפרטה (1–3 באוגוסט 1789). כמו כן נקשר בשמו הכוכב קאנופוס (קאנובוס), המכונה *Alpha Carinae*, שהוא הבהיר מבין כוכבי הקבוצה שרדית (Carina) (שם, עמ’ 67–72).

P. Herrmann (ed.), *Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae*; 193–192 עמ’ 193–200, at p. 195; LGPN Va, Id. V5a–49141 30
linguis Graeca et Latina conscripti, 2 vols. Vienna 1981 and 1989; vol. 2, nos. 826–1414, Regio septentrionalis, ad occidentem vergens – Includes: Thomas Inken, *Die Inschriften von Magnesia am Sipylos*, ‘Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien’, 8, Bonn 1978, V, 2, 1298; O. Masson, ‘Philologie et dialectologie grecques’, *École pratique des hautes études, IV, Sciences historiques et philologiques. Annuaire 1971–1972* (1972), pp. 193–200, at p. 195; LGPN Va, Id. V5a–49141
P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de :Κάνωβης* של המילה *Κάνωβης* ‘*la langue grecque: Histoire des mots*, (new ed.), Paris 1999, p 493a, ‘Κάνωβης’ באכדית *qunnabu* פורש כ-‘Hanf’ (= hemp) (AHw, עמ’ a928), זן של קנאביס סאטיבה E. Reiner, *Chicago Assyrian Dictionary*, vol. 13 (Q), בעוד ש-‘Cannabis sativa’ (Chicago 1982, p. 306 המילה מפורשת כמין צמח ארומטי, ומדובר ככל הנראה בזרע או בתפרחת של קנאביס. הגרסה הנאו-אשורית היא *qu-nu-bu*, והנאו-בבלית והבבלית המאוחרת – *qu-un-na-bi/bu* (מאה שישית לפנה“ס). הסיומת של המונח הנאו-אשורי, שאפשר לבטאה כ-/b/ או כ-/p/ תואמת את המונח בסורית קנפא, קנפא (פיין סמית, מילון

המאה הראשונה לפנה"ס – מאה ראשונה לספירה ממילאס (Mylasa) שבתורכיה.³¹ גם במקרה זה הוצע לייחס את השם לענף גידול הקנאביס, שאיכותו במילאס נחשבה שנייה בעולם, כעדותו של פליניוס הזקן.³² בהשוואה, ברי שענף גידול זה היה הרבה פחות מצוי בארץ, אם בכלל. ככלל הוא נזכר מעט מאוד בספרות חז"ל, ובארץ ישראל נחשב לפרי חוצה-לארץ שהובא אליה ממדינות הים והחזק כמדד בעבור בדים שהגיעו מחוף הים ומעבר לים (משנה, כלאים ט, ז). לפיכך הסבירות שזוהו מקור השם הנידון נמוכה.³³

ואולם מבין הגזרות של שורש זה עולה עניין מיוחד בשם העצם *kánabos* (המצוי גם בתעתיק *kánvabos*), המציין מסגרת או שֶלֶד עץ שסביבם עיצב האמן בשעווה

סורית, ערך 'קנפא, קנפא' או לפי מילון ברוקלמן-סוקולוף קנפא, קנפא (לקסיקון סורית, עמ' 1386א, ערך 'קנפא, קנפא'). נראה שהיוונית שאלה את המילה מדיאלקט לבנטיני, ואולם יש לשלול טענות שהועלו לגבי שאילת המונח מן הסקיתים או מהתראקים, וכך גם הצעות לקשר עם *qanú* האכדי או קנה/קני השמי-מערבי (AHw, עמ' 898). תודתי נתונה מקרב לב לרן צדוק על עצתו הטובה והתוכנות שחלק עימי בעניין זה.

31 רובר, שמות, עמ' 146; W. Blümel, *Die Inschriften von Mylasa*, Bonn 1987, 463, 4; 146 LGPN Vb, Id. V5b-22000 נציין שבמקורות האכדיים *Qunnabu* מופיע כצמח ארומטי, וקנאביס שימש גם כשם לאישה (AHw, עמ' 928a).

32 חקר הטבע, XIX, 56.

33 פרשנים הציעו לזהות את קנבס או קינבס הנזכר במשנה ובמקורות נוספים עם קנאביס (*hemp*, זן של *Cannabis sativa*). השוה בערבית قنب (לעף, צמחי היהודים, א, עמ' 256-257; היימנס, המילים השאלות, עמ' 215). מן האיזכור בכלאים ה, ח עולה שמדובר בצמח חד-שנתי המתאים ל-*hemp*, וכך גם בנגעים יא, ב, שם נרמה שנוכרים סיבי הקנבס לצד סיבי הפשתן. בהקשר הטקסטיל ראו בייחוד א"ש הרשברג, הארג ותעשיית הארג, חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, ורשה תרפ"ד, עמ' צה-צז. יש לציין שקנבס שבכלאים ב, ה הוא בכירור צמח רב-שנתי, שאינו מתאים לזיהוי המוצע, אולם אפשר שנפל שם שיבוש (ראו גרסת כ"י קאופמן שם: 'קרבס'; לעף, צמחי היהודים, ג, עמ' 438; ודיון ביקורתי אצל היימנס, המילים השאלות, עמ' 216). עיינו גם ש' שגול, 'מעמדה של היוונית הרבנית בלקסיקוגרפיה העברית ובפילולוגיה הקלאסית', דברי המפגש השנתי העשירי של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות (1994), ירושלים 1995, עמ' 37-42, בעמ' 40. לעדות ארכאולוגית לשימוש רפואי בקנאביס בארץ ישראל בתקופה הרומית ראו J. E. Zias et al., 'Early Medical Use of Cannabis', *Nature* 363 (1993), p. 215. J. L. Butrica, 'The Medical Use of Cannabis Among the Greeks and Romans', *Journal of Cannabis Therapeutics* 2 (2002), pp. 51-70. E. Arie, B. Rosen, 'Cannabis and Frankincense at the Judahite Shrine of Arad', *Tel Aviv* 47 (2020), pp. 5-28

או בטין, כעין אימום.³⁴ על פי ה-LSJ למילה זו נודעה גם משמעות מטפורית: אדם רָזָה, 'שָׁלֵד'.³⁵ השימוש הנפוץ במילה κάναβος (κάνναβος) במובן שלד/מסגרת עץ מתועד היטב החל מהתקופה הקלאסית כיוון ונמשך לפחות עד התקופה הרומית המאוחרת.³⁶ כך נמצא מונח זה בתיאור המיתולוגי של דרך יצירת האדם בידי פרומתאוס, שפיסל את דמות האנוש בטין על בסיס שלד עץ.³⁷ אריסטו השתמש במילה κάναβος לתיאור ציורי קיר של קווי מתאר של דמויות אנושיות, על ורידיהן ושריריהן.³⁸ המילה התגלגלה ללטינית – *cannaba/canaba* – לציון בקתה או ביתן, מילה ששימרה את המשמעות המקורית של מסגרת העץ, והמבנה דמוי הפיגומים.³⁹ המשמעות המטפורית של κάναβος לציון אדם רָזָה נזכרת לראשונה בכתביו של סטראטיס כותב הקומדיות,⁴⁰ והיא משמשת גם את לוקיליוס (Lucillius) שפעל במהלך המחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה תחת הקיסר נירון, היינו בסמוך לתקופת המרד הראשון ולאירוועי מצדה.⁴¹ תיאורי האנשים הסטראוטיפיים

34 לידל וסקוט, לקסיקון, ערך 'κάναβος'.

35 שם, שם.

36 ראו אריסטופונס T. Kock [ed.], *Comicorum Atticorum Fragmenta*, vol. I, Leipzig

Adler =] 'κίβναβος' ערך, סודא, אצל אדלר, 1880, pp. 562–563, frg. 699

J. Pollux, *Onomasticon*, (Adler Kappa, 1624; Adler alpha, 2874 והשוו ו]kappa, 1625

E. Bethe (2 Vols.), Leipzig 1900–1931, 164.7; W. Smith, W. Wayte and G. E.

Marindin, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1890, 'Canabus'

37 לביטוי חזותי של שלד עץ שזכה על פני גִּמָּה, ראו Ch. Daremberg et al., *Dictionnaire*

des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments, contenant

l'explication des termes qui se rapportent aux moeurs, aux institutions, à la religion,

et en général à la vie publique et privée des anciens, Paris 1877–1919, vol. 6, p.

Tertullian, in T. R. Glover עיינו *stipes* הלטינית 1575b, il. 2086

(translator), *Apology* [Loeb edition], Cambridge MA – London 1960, 12; idem, in

P. Holmes (translator), *To the Nations (Ad Nationes)*, *The Writings of Tertullian*,

vol. I, *Ante-Nicene Christian Library* 11, Edinburgh 1869, 12.1

38 Aristotle, in A. L. Peck (translator), *Generation of Animals* [Loeb edition], Cambridge

MA – London 1953, 6.2, 18 = 743, 2a; idem, A. L. Peck (translator), *History of*

Animals [Loeb edition], Cambridge MA – London 1965, 3, 5, 3 = 515, 35a

39 A. Fick, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Göttingen

1890, 50.2 'cannaba/canaba' ערך, מילון, לואיס ושורט,

Strattis Comicus, in T. Kock (ed.), *Comicorum Atticorum Fragmenta*, vol. I, Leipzig

1880, p. 716, no. 20

41 על אודות זיהויו של לוקיליוס, על זמן כתיבתו ועל ספר המכתמים שלו ראו ניסטרום,

לוקיליוס, עמ' 4–8. תמיכה כספית שזכה לה כמשורר צעיר מידי הקיסר נירון נזכרת בכתבי

המאפיינים את המכתמים של לוקיליוס, שכתב במסורת חיבורו של תיאופראסטוס 'כראקטרס' (טיפוסים), כוללים בין היתר עיסוק כמעט-כפיייתי בדמויות בעלות נתונים פיזיים מוזרים, ובייחוד אמורים הדברים באנשים רזים (וראו להלן).⁴² לשם תיאור אדם רזה ביותר הוא משתמש במילה *καβάβτιν*, שם תואר הגנור משם העצם *κάβαβος*.⁴³ לאור האמור לעיל, מוצע פה אפוא שהכינוי 'בן כַּבְּבוֹן' לא התייחס לאדם שָׁמֵן אלא דווקא ל'שָׁלֵד', היינו לאדם רזה במיוחד.⁴⁴ מעניין לציין בהקשר זה שעל אחד האוסטרקונים במצדה מופיע הכינוי 'בר קסא', שמשמעו בארמית 'בן המקל' (או כפיס, שבב עץ);⁴⁵ דומה שגם במקרה זה מדובר בכינוי לאדם רזה, המוסווה כשם-אב.⁴⁶ אומנם במילים שאולות מיוונית משתקף לרוב העיצור /K/

לוקיליוס (572.9; שם, עמ' 32-33).

42 תיאופראסטוס, טיפוסים.

Lucillius, in W. R. Paton (translator), *The Greek Anthology*, vol. IV – Books 10–12 43

[Loeb edition], Cambridge MA – London 1918, 11, 107

95-94. ועיינו גם בערך האמור 'κάβαβος': K. Latte and

P. A. Hansen, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, Copenhagen 1966–2009

תודתי ליונתן פרייס שהסב את תשומת ליבי לטעות המצויה ב-codd.

שם מצינו *καβάβτιν*, וצריך להיות כאמור *καβάβτιν*.

באשר למכתם המדובר, אפשר שהבחירה של לוקיליוס לדמות את כַּבְּבוֹן

(*Χαρήμιον*), שהיה רזה כשלד, דווקא כענק טיטיוס (*Τιτύος*), השוכב על גבו נובעת – לבר

מעצם ההנגדה הסטירית – גם מן העובדה שכחלק מן העונש שהוטל עליו נעקד הענק

פְּשוּט איברים (Virgil, in H. R. Fairclough and G. P. Goold (translators), *Eclogues*),

Georgics, Aeneid, Books 1–6 [Loeb edition], Cambridge MA – London 2001, 6,

595), בדרך המזכירה את הליך העיצוב הטכני על גבי שלד העץ המדובר, ה-*κάβαβος*.

44 תוכנה זו מסייעת לנו גם מן ההיבט הפונטי ומעידה על דרך הגיית השם שעל האוסטרקון

ממצדה: בן כַּבְּבוֹן. כיוון שב-*LSJ* מצוין שגם התעתיק *κίβαβος* אפשרי, אפשר לכאורה

לקרוא כאן כַּבְּבוֹן, אם כי לאור העדות של לוקיליוס, בת אותו הזמן, התעתיק הראשון סביר

יותר בעיניי.

45 ידין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 25, מס' 420, שורה 5.

46 והשוו 'קיסמא' (אילן, לקסיקון, עמ' 408). לתיאור חזותי של שבבי עץ כתוצאה מגילוף עץ

בידי נגר, ראו לאחרונה פסיפס 'מגדל בבל' בבית הכנסת בחוקוק (מגנס ואחרים, 'סיפורי

המקרא ברצפת הפסיפס של בית הכנסת בחוקוק: דו"ח ביניים לעונות 2011-2017,

קדמוניות 156 [2018], עמ' 66-83, בעמ' 80, איור תחתון, ובעמ' 81 איור תחתון). אפשר

להציע בזהירות המתבקשת לפרש באופן דומה גם את השם 'בן קנה' – התנא ר' נחוניא

בן הקנה (משנה, ברכות ד, ב ועוד) – כאדם רזה כַּבְּבוֹן, כחלופה לפרשנות המקובלת –

'קנאי' (קליין, לחקר השמות א, עמ' 332, 338; אילן, לקסיקון, עמ' 409, 447), או 'קני' (קניני

במובן 'צורף מתכת/כסף'; וראו הפרשנות לאוסטרקון 'היוסף קני' במצדה (ידין ונוה,

אוסטרקונים, עמ' 41, מס' 474). קליין הציע לפרש את השם/הכינוי בר חסום כ'רזה ויבש

כחרס', היינו המסתפק במועט (קליין, לחקר השמות ב, עמ' 265). ליברמן ציין שרבי זעירא

(וגם C בלטינית) באמצעות האות קו"ף, ואולם מתועדים כמה מקרים שבהם מקבילה כ"ף לאות היוונית K (פִּילִיָא, כְּרוֹב, כְּרָבָד, פּוֹכְלִייר, כְּרוֹס ואפשר שגם פּלוֹנֶס) וכן לאות C בלטינית (פִּילוֹן),⁴⁷ ודומה שזהו גם המקרה שלפנינו.

כינויים וכינויים פיזיונומיים

ייחוס השם להשפעת היוונית מצרף את 'בן כְּבוֹן' לקבוצה של כשמונה עשר כינויי גברים וצמד כינויי נשים המצויים באוסף השמות היהודיים מארץ ישראל בעת הקלאסית שמקורם ביוונית.⁴⁸ ואולם העניין העיקרי מצוי לטעמי במשמעותו של השם, הנקשרת לקבוצת כינויים המציינים תכונה גופנית מיוחדת של בעל השם. שמות וכינויים הנקשרים בפזיולוגיה של בעל השם מוכרים היטב בעולם היווני-הרומי ובכלל זה גם בארץ ישראל ובאונומסטיקון השמות היהודיים. במחקר קושרו כינויים שכאלה – המציינים מומים או פגמים פיזיים – לרוב עם מעמד הכהונה, בשל המגבלה לשרת בקודש.⁴⁹ כוהנים בעלי מום נשאו כינויים שציינו את המומים שפסלו אותם מלשרת בקודש, וכינויים אלה הפכו במרוצת השנים כְּצִיִּיִּים לשיוך המשפחתי המכובד ולא דווקא במובן שלילי. כך מתועדים באילן היחס של יוספוס, המתהדר במספר רב של כוהנים גדולים, מתתיהו 'הגיבן' (Κυρτός), ויצוין

(זירא) נקרא בגמרא קטינא, ופירושו לא רק קטן אלא גם דק (ש' ליברמן, "כך היה וכך יהיה" – יהודי א"י ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד', קתדרה 17 [תשמ"א], עמ' 10-3 | ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 331-338, בעמ' 8).

47 היימנס, המילים השאלות, סעיפים 6-7, עמ' 236-237. היימנס ציין שקשה לקבוע את הסיבה לחריגים אלה ושיער שאפשר שהם נתקבעו טרם החל הנישוף של הכ"ף בשמית הצפון-מערבית, כמו במילה 'כְּרוֹב' המתועדת בכ"ף גם בסורית ובערבית, ואפשר שגם הייתה השפעה לכתוב של מילה עברית דומה בצורתה כבמילה כרכום והשוו: כְּרוֹס (שיר השירים ד, יד).

48 אילן, לקסיקון, טבלה 10. לשמות יווניים בארץ ישראל ראו מ' קאסוטו-זלצמן, 'שמות יווניים בישראל', ארץ-ישראל ג (תשי"ד), עמ' 186-190, ואילן, לקסיקון, עמ' 257-324. 49 חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 196-197 ובייחוד עמ' 197-198. הציווי המקראי כולל רשימה של מומים אלה בויקרא כא, טז-כג וכן משנה, בכורות ו, יב-ז, א-ז, וזבחים יב, א. ראו פילון האלכסנדרוני, בתוך ח' שור (תרגום), על החוקים לפרטיהם, ב, ס' הניאל-נטף (עורכת), כתבי פילון האלכסנדרוני כרך ג: ספר המצוות, חלק שני, ירושלים תש"ס, א 80-81; וגם אצל יוספוס: מלחמת היהודים, ה 228; קדמוניות היהודים, ג 278; הנ"ל, בתוך א' כשר (תרגום), נגד אפיון, ירושלים תשנ"ז, א 248.

גם שמעון 'המגמגם' (Ψελλός).⁵⁰ בנוסף לכך מזכיר יוספוס את 'יוסף בן האלם' (τοῦ Ἐλλημίμου) ששימש ככוהן גדול ליום אחד, יום הכיפורים, במקום קרובו מתתיהו בן תיאופילוס.⁵¹ כמו כן אפשר למנות את 'חגירא' ('שפירושו חָגֵר')⁵² ואת 'בר חרשא' (בן החרש).⁵³ שמואל קליין ציין את המספר הלא מבוטל של כוהנים מציפורי המופיעים במקורות חז"ל ששמותיהם סומנו בכינויים, רבים מהם בעלי אופי פזיונומי (וראו להלן).⁵⁴ תופעה זוהי להפליא מתועדת בקוגנומינה (*cognomina*) הרומיים, עת 44% מן השמות השלישיים ציינו סוג כלשהו של ייחודיות פיזיולוגית.⁵⁵ לקיומם של השמות/הכינויים האמורים הוצע הסבר דומה למקביליהם ביהודה, על רקע העובדה שמומים פיזיים מנעו מאדם לכהן ברומא בתפקיד דתי או מלאחזו

50 (חיי יוסף 3, 4). ראו M. Radin, 'The Pedigree of Josephus', *Classical Philology* 24 (1929), pp. 193–196. השם/הכינוי 'גיבן' מופיע בתעודות מדבר יהודה (ראו להלן). לדיון ביחס לתפיסת הגמגום כמום ראו מייסון, חיי יוסף, הערה 20. לאלה דומה שיש לצרף את כינויו של יהודה 'המקבי', ששיקף ככל הנראה תכונה פיזיונומית – אפשר שראש בצורת מקבת; והשוו ה'מקבן' (משנה, בכורות ז, א; בבלי, בכורות מב ע"ב – מג ע"א). לסיכום פרשנויות נוספות, ראו חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 196. על אודות תפיסת החרייגות ובעלי המומים בחברה היהודית באירופה בימי הביניים, עיינו א' שהם-שטיינר, חריגים בעל כורחם: משוגעים ומצורעים בחברה היהודית באירופה בימי הביניים, ירושלים 2008, בייחוד עמ' 195–222.

51 קדמוניות היהודים, יז 166; לדיון במקבילות לסיפור זה אצל חז"ל, ראו ניתוחה של דפנה ברץ (אילן ונעם, בין יוספוס לחז"ל א, עמ' 417–424). לפרשנות השם כמעיד על לקות של אלמות ראו E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ 135 B.C. – A.D. 175*, A New English Version, revised and edited by G. Vermes and F. Millar, Edinburgh 1979, vol. 2, p. 229 note 7. עם זה, על פי L.S.J., מקור המילה Ἐλλημίμου בפועל ἀλημῖα, שמשמעו להיות מטושטש ראייה או עיוור למחצה (לידל וסקוט, לקסיקון, ערך). לאור זאת אפשר שיש לפרש כאן את השם ככינוי פטרונומי מוסווה: יוסף 'בן' כבד הראייה, היינו סגי נהור, ולא 'האילם'.

52 מלחמת היהודים, ה 474; ראו גם דודו החיגר של ר' טרפון שתקע בחצוצרה בבית המקדש בימי אגריפס השני (המקור המלא הקדום מצוי בספרי בעלותך, עה ומקבילות בתוספתא, סוטה ז, טז; ירושלמי, יומא א, א [ה ע"ב]; מגילה א, י [ד ע"ב]; הוריות ג, ב [טז ע"ב]; עיינו גם ד' טריפון, 'קטע ממשנה כעדות למעמדו של המלך אגריפס השני', קתדרה 53 (1989), עמ' 27–48, בייחוד הערה 56). בכתבי ואדי מורבעאת נכללים: קאירס 'הגרם' (Καίρας) P. Benoit, J. T. Milik and R. De Vaux, *Les Grottes de Murabba'at* [DJD 2], (Γώδαμος (Oxford 1961, no. 103a3, p. 232) ר'מתתיה הגידע' (ibid, no. 7, 90a3, p. 220).

53 ידין ונהו, אוסטרקונים, עמ' 26, מס' 421.5.

54 קליין, לחקר השמות א, עמ' 330.

55 קאיאנטו, קוגנומינה, עמ' 131; לחישוב האחוזים ראו קורבילי, שליטה בצחוק, עמ' 58 הערה 2 ועמ' 443–444.

בכהונה פוליטית; כך בנוגע לכהונים ולבתולות הווסטליות (*Vestales*) ולעובדה שבימי אוגוסטוס מומים היו מכשול בדרך לקבלת מינוי סנטור.⁵⁶ עם זאת, שמות/כינויים אלה שמקורם באצולה הרומית היו בכירור סימן היכר למעמד הנכבד של בעליהם ומשפחותיהם. בקרב הקוגנומינה הרומיים מתועדים שמות רבים בעלי זיקה פזיונומית, ולא מעט מהם נגזרו מלקויות, כגון *Balbus* או *Bambalio* ('מגמגם'),⁵⁷ *Caecus/Caecilius* ('עיוור'),⁵⁸ *Cocles* או *Luscinius* ('שתום עין'),⁵⁹ *Strabo* ('פוזל'),⁶⁰ *Ocellina/Ocella* ('עיניים קטנות'), *Paetus* ('מעפעף'), *Lippinus* ('מטושטש עיניים'), *Varro* ו-*Varus* ('עקל', 'knock-kneed', או 'טפש' [blockhead]),⁶¹ *Ahenobarbus* ('אבעל' זקן), *Barba* ('זקן'), *Barbatus* ('מזוקן'), *Crassus* ('שמן'), *Cincinnatus* ('אבעל' שיער מקורזל), *Calvus* ('קירח'), *Crassus* ('שמן'), *Naso* ('חוטם גדול'), *Ambustus* ('שרוף'), *Nigrinus* ('שחום'), *Albus/Albinus* ('לבן/חיוור') – אם למנות רק חלק מקבוצת שמות זו.⁶² אנתוני קורביל טען שתופעה זו

56 קורביל, שליטה בצחוק, עמ' 25. יצוין שברומא במאה החמישית לפנה"ס חוקי שנים עשר הלוחות (*lex duodecim tabularum*) דנו למיתה יילוד בעל לקות או עיוות פיזי (Cicero, in C. W. Keyes [translator], *On the Laws* [Loeb edition], Cambridge MA–London 1928, III 19); וראו גרואן, האחר, עמ' 350–351.

57 והשוו βαμβάλειν.

58 לריבוי הקוגנומינה הפזיונומיים שמקורם במומי ראייה ראו L. Trentin, 'Exploring Visual Impairment in Ancient Rome', Ch. Laes, C. Goodey and M. Lynn Rose (eds.), *Disabilities in Roman Antiquity: Disparate Bodies a Capite ad Calcem* (Mnemosyne, Supplements, vol. 356), Leiden – Boston 2013, pp. 89–114.

59 השוו ביוונית אנטיגונוס מונופתלמוס.
60 או אדם המצמצם את עיניו עד מאוד כדי למקד את המבט, ראו לואיס ושורט, מילון, ערך 'Strabo'.

61 לשם 'טפשא' ו'שטיא' ראו שטיבל, חרדל, עמ' 34 הערה 164.

62 לצד ה-*tria nomina* יש למנות גם את הסופרנומינה (*supernomina*), ובייחוד אמורים הדברים באגנומינה (*agnomina*) – כינויים שלא הפכו לחלק משמו המלא של אדם, שחלקם שיקפו גם הם היבטים פזיוולוגיים, כגון *Pulcher* ('יפה תואר'), *Crassus* ('שמן'), *Nasica* ('אף מחרוד'), עיינו פסאודר-פרובוס: H. Keil, *Pseudo-Probos, Instituta artium*, (ed.), *Grammatici latini. Probi Donati Servii*, vol. 4, Leipzig 1864, p. 119: 31–33; *Marius Victorinus, De inventione*, K. Halm (ed.), *Rhetores latini* (ed.), Leipzig 1863, p. 215: 2–5. כמו כן אפשר לציין את הסיגנה (*signa*) ככינויים שהוצמדו לבני המעמד הנמוך ואפיינו בעיקר את התקופה הרומית המאוחרת: סולין, שמות, עמ' 1025 (וראו להלן); על מרכיבי האונומסטיקון הרומי והתפתחותו שתי מסורות מקבילות לאורך השנים עיינו: B. Salway, 'What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic

היא בעיקרה רומית ולא יוונית,⁶³ וכי הקוגנומינה האמורים, השליילים לכאורה, לא רק שבידלו את האליטה הרומית משאר המעמדות,⁶⁴ אלא נועדו לטענתו לייצר יציבות מעמדית בקרב בני האליטה, בבחינת 'memento nomen'.⁶⁵ לפיכך תהה סטיב מייסון האם הופעת הכינויים הפיזיונומיים באילן היחס של יוספוס איננה רומניציזיה מכוונת של שורשיו לטובת הקורא הרומי, באמצעות שאילה ספרותית של תופעה רומית והשלכתה על רשימת אבותיו המיוחסת.⁶⁶ כפי שנראה, ברומא וביהודה כאחד היה השם/הכינוי חלק בלתי נפרד מהאני הציבורי, לא פחות מן החיצוניות הגופנית.⁶⁷

עיון באונימסטיקון השמות היהודיים מעלה שהופעת הכינויים הפיזיונומיים הייתה רחבה יותר בהיקפה ואי אפשר ליחסה אך ורק להקשר ההלכתי/הדתי ואף לא רק לזה המעמדי; האונימסטיקון כולל מגוון לא מבוטל של כינויים פיזיונומיים, כמו: 'גְּלִית',⁶⁸ 'אלעזר הענק' (Γίγας),⁶⁹ 'יעקב הקטן',⁷⁰ או 'קטינא חריך שקי' (חרוך

Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700', *Journal of Roman Studies* 84 (1994), pp. 124–145

63 קורביל, שליטה בצחוק, עמ' 60.

64 קאיאנטו, קוגנומינה, עמ' 68.

65 קורביל, שליטה בצחוק, עמ' 66–68.

66 חיי יוסף, עמ' 8 הערה 20; וראו להלן. להשפעה של הכיבוש הרומי של יוון והמזרח ההלניסטי על האונימסטיקון היווני ראו: A. Rizakis, 'New Identities in the Greco-Roman East: Cultural and Legal Implications of the Use of Roman Names', R. Parker, *Changing Names: Tradition and Innovation in Ancient Greek Onomastics* (Proceedings of the British Academy), Oxford 2019, pp. 237–257

67 השוואה זו מביאה בחשבון את העובדה שאי אפשר לגזור גְּרָה שווה לגבי האליטות של שתי החברות, שכן יש שוני מובנה במשמעות ובאפשרויות הפעולה של כל אחת מהן. מייסון עמד למשל על ההבדל במארג היחסים בין מעמד האליטה הרומית בשלהי הרפובליקה, אסיפת הפְּלֶבס (*concilium plebis*) והאפשרות להעביר חוקים, לבין מצב העניינים ביהודה ולמעמדה של האליטה הכהונית (חיי יוסף, עמ' xxxv הערה 7); גורמן, המעמד השולט.

68 חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 196–197. לממצאי החפירה ראו R. Hachlili, 'Family in Jericho: Funerary Inscription from a First Century A.D. Jewish Monumental Tomb', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 235 (1979), pp. 31–66; R. Hachlili and P. Smith, 'The Genealogy of the Goliath Family?', *ibid*, pp. 67–71

69 קדמוניות היהודים, יח 103. כמו כן ראו גם 'חלקיה הגדול' (Ελακίας ὁ μέγας) (שם, יח 273).

70 אוסטרקון ממצדה שנחשף בידי משלחת נצר-שטיבל ומצוי בעיבוד לקראת פרסום; לריכוז הפרשנויות השונות לכינוי 'הקטן' ראו חכלילי, שמות וכינויים, עמ' 197 והערה 92.

השוקיים);⁷¹ ולא מעטים מהם בתבנית שנידונה לעיל – בן אלמוני:⁷² 'בן קטיין',⁷³ 'בן גמרא' (מכוון איברים),⁷⁴ 'בן קרחה',⁷⁵ ו'בן בוהיין' שהוצע שמקור שמו בבוהן ידו הגדולה.⁷⁶ לצד ציון מום ותכונה גופנית שנקשרו כאמור במעמד הכהונה, משקפים כינויים אלה גם רובד של משמעויות חברתיות מעמדיות ופוליטיות,

ראו הכתובות מבית הקברות שבבית שערים: 'אנינא הקטן', 'יהודה הקטן', 'יוסף הקטן' ו'דומיניקה הקטנה' (שם, שם). ובספרות חז"ל: 'שמעון בן ננס' (משנה, בבא בתרא ז, ג; י, ח; מנחות ד, ג; תוספתא [צוקרמנדל], מקואות ח, ו; בכורים ג, ט; שבת טז, ה; עירובין י, טו; כתובות י, ה; גיטין י, ה; שבועות ז, ה; שמחות יב, ט); 'שמואל הקטן' – לגבי נדרש בירושלמי שנקרא קטן 'לפי שהיה מקטין עצמו' ונוהג בענווה, ו'לפי שמעט [בלבד] היה קטן משמואל הרמת' (ירושלמי, סוטה ט, יג [מה ע"ב]; היימן, תולדות תנאים ואמוראים, כרך ג, עמ' 1148–1149); כן נזכר מספר לא מבוטל של תנאים ואמוראים שבשםם נכלל המרכיב 'זעירא' ('זירא' בגרסת הבבלי): ר' 'זעירא' ו'ר' זעירא, ר' 'ינאי זעירא' (היימן, תולדות תנאים ואמוראים, כרך א, עמ' 403–404, ערך 'זעירא'). למשחק מילים שנדרש בשם זה ראו פרידמן, השם גורם, עמ' ע. ראו גם רב 'קטינא' (היימן, תולדות תנאים ואמוראים, כרך ג, עמ' 1034–1035) ולהלן 'בן קטיין' (למטה, הערה 72).

- 71 בבלי, ברכות מו ע"א, 'וקרו ליה קטין חריך שקיה' (בבלי, בבא מציעא פה ע"א).
- 72 קליינס טען שהופעת שם בתבנית של 'בן אלמוני' במקרא נועדה לשמש לגנאי או שהיא ביטוי לזלזול באדם שטרם עשה לעצמו שם (קליינס, שמות פריטים, עמ' 282–287).
- 73 משנה, יומא ג, י; 'קטיין' במובן דק M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan – Baltimore 2002, p. 1005 ולא קצר קומה כפי שטען קליין, לחקר השמות א, עמ' 343. וראו למעלה, הערה 69.
- 74 בבלי, סוטה מג ע"ב; קליין פירש גמרא כאיטר, ראו קליין, לחקר השמות א, עמ' 330. לאיטר ראו פרידמן, שטען שרב ביבי בר גידל (גוזלא/גזלא כעדות כתבי היד; בבלי, בבא קמא קיג ע"ב) ורב ביבי בר גזולון (ירושלמי, בבא מציעא ב, ה [ח ע"א]), שלהם מיוחסת המימרה שגזל גוי אסור, חד הם והשם נוסד על סמך המילה הסורית גזלא שמשמעה 'איטר יד ימינו' ונקשר בה ממד של לשון נופל על לשון (פרידמן, השם גורם, עמ' ס–סא).
- 75 משנה, ברכות ב, ב; ראש השנה ד, ד; נדרים ג, ב; סנהדרין ז, ב. ראו: קליין, לחקר השמות א, עמ' 343. הראובני הציע, על סמך 'קרעה' הערבי ו'קרחה' בסורית, שקרחה היא צמח – בבונג זהוב (*Matricaria aurea*) (הראובני, לחקר השמות והכנויים, עמ' 41–45; הראובני, לשמותיו הערביים וגם א' הראובני, 'לחקר שמות בני ישראל', לשוננו ב' (תר"ץ), עמ' 388–389 והערה 30), אם כי הוא עצמו מעיד שלא ברור איזה צמח מזוהה עם 'קרחה' בסורית (הראובני, לחקר השמות והכנויים, עמ' 44 והערה 3), וגם הטיעון שהעלה שם 'האמנם רבו כל כך הקרחים בישראל' (שם, עמ' 42) קשה להיתלות בו; וראו גם את תגובתו של קליין, לחקר השמות ב, עמ' 260–261. לאפשרות לפרש שם זה כקרח (מוצק של המים) או כאורג ראו אילן, לקסיקון, עמ' 410.
- 76 תוספתא, פסחים ג, יז; בבלי, פסחים נו ע"א; ירושלמי, פסחים ד, ט (ל ע"א); אסתר רבה ב, ג; עיינו קליין, לחקר השמות א, עמ' 331. לאפשרות שהכינוי 'בן בטיח' קשור לגודל אגרוף ידו של בעליו, ראו להלן הערה 88.

בכחנת אֶפְטְרוֹנִים (Apronym = שם המעיד על בעליו), חלקן בעלות אופי ביקורת שלילי בעוד אחרות, כפי שצוין לעיל, היו בעלות גוון חיובי. דוגמה לכך הוא השם/ הכינוי 'בן בטנית', שנהוג לפרשו בדוחק כשם מקום.⁷⁷ עם זאת, מן המפורסמות שאבא שאול בן בטנית הקפיד הקפדה יתרה על הימנעות מגזל, אפילו מחשש מראית עין (משנה, ביצה ג, ח). ככזה דומני שיש לפרש את שמו ככינוי המוסווה כשם-אב, 'בטנית', שמובנו בטן קטנה (סיומת הקטנה -Xית). כלומר, כנגד חמדותם וגרונותם של רבים מבני משפחות הכהונה שלא ידעה גבולות⁷⁸ ובאה לידי ביטוי בכינוייהם – כגון 'בן כלבא שבוע' ו'בן פועירא' (ואפשר שגם 'קדרא' ו'קנתרוס' שנזכרו לעיל) – עומד, כך נדמה, כינוי זה המשקף את האופן החיובי שבו ראה העם את מי שתיאבוננו לממון היה קטן;⁷⁹ בן בטנית הוא גם מי שמסר בשם אבא יוסף בן חנין את המובאה הביקורתית כנגד משפחות הכהונה: 'אוי לי מבית... וגו' (בבלי, פסחים נו ע"א).⁸⁰ התנהגות זו של 'המרכה סעודתו בכל מקום' סופה, נאמר בגמרא, 'מחריב את ביתו ומאלמן את אשתו ומייתם את גזוליו ותלמודו משתכח ממנו ומחלוקות רבות באות עליו ודבריו אינם נשמעים ומחלל שם שמים ושם רבו ושם אביו וגורם שם רע לו ולבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות' (בבלי, פסחים מט ע"א). הדוגמאות המובאות בסיפא של ברייתא זו מהדימות את תבנית הכינויים/השמות, 'בן אלמוני', האמורה: 'מהו [אותו] שם רע שגורמת התנהגותו

77 תוספתא, יום טוב (ביצה ג, ה; ולצאצא שלו [?] (בבלי, נדרים כג ע"א); לפירוש שמו ראו קליין, לחקר השמות א, עמ' 334-335; קליין, לחקר השמות ב, עמ' 260-261. י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל, השתמרותם וגלגוליהם (מהדורה שנייה), ירושלים תשע"ב, עמ' 228, 238-239 ושם בהערה 7 על הקושי להסביר את 'בטנית בנו של אבא שאול בן בטנית' (בבלי, נדרים כג ע"א).

78 גודמן, המעמד השולט. על שחיתות הכהנים הגדולים ראו יעל פיש בתוך אילן ונעם, בין יוספוס לחז"ל א, עמ' 526-543, ובייחוד המקורות המתייחסים למנהגי האכילה של יוחנן בן נדבאי: 'שהיה אוכל שלש מאות עגלים ושותה שלש מאות גרבי יין ואוכל ארבעים סאה גזולות בקינוח סעודה. כל ימיו שליוחנן בן נדבאי לא היה נותר בבית המקדש' (בבלי, פסחים נו ע"א; כריתות כח ע"א). קליין וליברמן הביאו כדוגמה נוספת לרעבונם של שועי הארץ את 'בר מעי'א' (ירושלמי, סנהדרין ו, ו [כג ע"ג]), במובן 'בן המעי'ם' שרגיל להשביע את כֶּרֶסו (קליין, לחקר השמות א, עמ' 340; ליברמן, על חטאים וענשם. עמ' רנג-רנד), ואולם עסיס הדגים שיש לקרוא כאן 'בר מעי'ן' (מ' עסיס, 'קטע של ירושלמי סנהדרין', תרכ"ץ מו [תשל"ז], עמ' 85, שורה 9).

79 והשוו גם האוסטרקון ממצדה 'זומלית זערא' (דין ונוה, אוסטרקונים, עמ' 24-25, מס' 420.4. נוה, אנשים ללא שמות, עמ' 47), שאת מובנה ככף מרק זעירה אפשר לפרש באופן דומה ככינוי שבח.

80 בחלק מנוסחאות הבבלי מוחלף סדר הדוכרים.

זו, אמר אביי: קוראים לו בן מחמם התנורים. רבא אמר: בן מְרָקָד בין קנקנים/ מְרָקָד בפונדק. רב פפא אמר: בן מלקק קערות (מלחך פנכות). רב שמעיה אמר: בן מְצִיעַ ורובין'.⁸¹ תופעת הענקת הכינויים, הן לשבח והן לגנאי, הייתה מצויה מאוד, וההימנעות ממנה נחשבה מידת חסידות יתרה, כפי שהעידו על עצמם ר' זכאי ור' זירא לשאלת תלמידיהם: 'במה הארכת ימים': 'מימי... לא כנתי שם לחברי' ו'לא קראתי לחברי בחניכתו'.⁸²

יתר על כן, לכינויים הפזיונומיים המזהים נודעה גם משמעות מעשית במרקם חיי היומיום של ארץ ישראל בתקופה הקלאסית. במשנה מצינו: 'שנים שהיו בעיר שם אחד יוסה בן שמעון ושם אחד יוסה בן שמעון אינן יכולין להוציא שטר חוב זה על זה ולא אחר יכול להוציא עליהן שטר חוב... כיצד יעשו ילשו אם היו משולשים יכתבו סימן אם היו בסימנין יכתבו כהן' (בבא בתרא ז, ז).⁸³ הסיפא של המשנה מלמדת שלצורך זיהוי נהוג היה לכתוב בשטרות שמות של עד שלושה דורות (או שמה שלושה שמות של אדם),⁸⁴ ואם אף אלה היו זהים בשמותיהם צוין 'סימן', שביארוהו פרשנים ככינוי של מאפיין גופני של האדם לְשֵׁם זיהוי: 'יכתבו סימן – יוסף בן שמעון שהוא גוץ או לבן או גיחור לוח מיוסף בן שמעון שהוא ארוך או שחור'.⁸⁵

81 'מאי היא אמר אביי קרו ליה בר מחים תנורי רבא אמר בר מריקד בי כובי רב פפא אמר בר מלחין פינכי רב שמעיה אמר בר מן רבע'. 'קרו ליה', רש"י שם לא היה מודע לנוהג זה והוסיף שלא לצורך 'לבנו'.

82 בבלי, מגילה כז ע"ב – כח ע"א. וראו קליין, לחקר שמות א, עמ' 329.

83 כ"י פארמה 3173 (אוצר כתבי יד תלמודיים, הספרייה הלאומית, על אתר). גרסת כ"י קאופמן A 50: 'שניים שהיו בעיר ושם אחד יוסה בן שמעון ושם אחד יוסה בן שמעון אינן יכולים להוציא שטר חוב זה על זה ולא אחר יכול להוציא עליהם שטר חוב... כיצד יעשו שלישי אם היו משולשים יכתבו סימן אם היו בסימנין יכתבו בהן' (<http://kaufmann.mtak.hu/en/ms50-large/ms50-146r-large.htm>).

84 על אף השוני המובנה בדרכי בניית השמות, היש במתכונת ה'משולשים' האמורה הדהוד תרבותי של ה-*tria nomina* הרומי?

85 רשב"ם, בבלי, בבא בתרא קעב ע"א והשוו בבלי, יבמות קכ ע"ב. לסמן גופני, עיינו גם קליין, לחקר השמות א, עמ' 350. קשה שלא לראות דמיון רב בין 'סימן' ל-*signa* הלטיני שאפיין את השמות בתקופת הפרינקיפט המאוחר, לא רק במשמעות הלשונית אלא גם בדרך שבה תפקד כסימן מבחין במקרה של זהות בשמות הרשמיים (סולין, שמות, עמ' 1025). יש לציין שבספרות חז"ל המילה 'סימן/סימנים' שימשה גם כמונח של ראשי תיבות, כגון אלה שנתן רבי יהודה במידות מנחת שתי הלחם ולחם הפנים (משנה, מנחות יא, ד) ובעשר המכות שהשתמרו בהגדה, וכן בבלי, עירובין נד ע"ב; שבת קד ע"א. וראו גם פירוט סדר ההברלות בבבלי, פסחים קב ע"ב וקג ע"א; יע"ל קג"ם (קידושין נב ע"א; בבא מציעא כב ע"ב ועוד) ושרנ"ם שפ"ז (שבת קמג ע"א). לשימוש בקיצורים כייצוג לשמות ראו אמירתו

תיאוריות פיזיונומיות פרחו ביוון ורומא, ובבסיסן עמדו גישות פסאודו-מדעיות שכיוונו 'לבחון ולאבחן את האופי ותכונות האישיות מתוך תכונות הגוף'.⁸⁶ תפיסות אלה שהורתן במסופוטמיה ושזכו לפופולריות החל במאה הרכיעית לפנה"ס בעקבות השפעת האסכולה הֶסְטוֹאִית והֶפְרִיפְטִיטית, נועדו כאמור לגזור את תכונות האופי, המזג האישי, או הגורל של בני אדם מתוך לימוד מאפייני הגוף החיצוניים ומבני הפנים שלהם.⁸⁷ יש לציין שרעיונות אלה רווחו גם בארץ ישראל, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בספרות קומראן בסוגת ההורוסקופים המבוססים על פיזיונומה של גלגל המזלות (4Q186, 4Q561).⁸⁸ את הגישות הפיזיונומיות אפשר לחלק לכמה קבוצות של אבני בוחן; כך הושו מאפייני הגוף החיצוניים האנושיים לאלו של חיות, ובהתאמה – תכונות האופי שיוחסו לחיות הושלכו על בני האדם. על רקע זה דומה שיש לראות רבים מכינויי האנשים שנשאו שמות חיות וגם שמות צמחים.⁸⁹

של רבי יוסי במשנה, מעשר שני ד יא: 'המוציא (המוצא) כלי וכתוב עליו קוף קרבן מס מעשר דלת דמי (דמאי) טית טבל תיו תרומה, שבשעת סכנה היו כותבין תיו תחת תרומה רבי יוסה (יוסי) אומר כולם שמות אדן (אדם) הן'.

86 איזק, המצאת הגזענות, עמ' 46. עיינו גם ברטון, כוח וידע; אוונס, פיזיונומיקות בעולם העתיק; אוונס, פיזיונומיקות בעולם הרומי.

87 ברטון, כוח וידע, עמ' 95; מקור מסופוטמי ראו שם, עמ' 100.

88 ראו M. Popovic, *Reading the Human Body. Physiognomics and Astrology in the Dead* 2007 *Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period*, Leiden 2007. להגותו של פילון האלכסנדרוני ראו D. Lincicum, 'Philo and the Physiognomic Tradition', *Journal for the Study of Judaism* 44 (2013), pp. 57–86.

89 קליין, לחקר שמות א, עמ' 330–331, 332. ה' לוי, 'שמות פרטיים שאולים משמות בעלי חיים אצל היהודים', לשוננו ג (תר"ץ–תרצ"א), עמ' 265–272; ה"ל, 'שמות פרטיים שאולים משמות בעלי חיים אצל היהודים', לשוננו ד (תרצ"ב), עמ' 32–37; איזק, המצאת הגזענות, עמ' 194–207; כמו כן, ד' טלשיר, שמות חיים: בעלי חיים, מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב; לשימוש הלעגני בשמות שמקורם בחיות באוניומסטיקון הרומי עיינו קור ביל, שליטה בצחוק, עמ' 89–91 ובייחוד הערה 97. לשמות שמקורם בצמחים ראו הראובני, לחקר השמות והכינויים, וראו תגובתו של קליין, לחקר השמות ב, עמ' 260–261. קליין פירש את 'בן בטיח' (משנה, כלים ז', יב) ככינוי לאדם שצורת פניו הייתה דומה לאבטיח (קליין, לחקר השמות א, עמ' 332), ואפשר שכוונת המשנה שגורל אגרופו הנזכר שם היה כאבטיח. עם הכינויים הפיזיונומיים שמקורם בלעז ובהקשר צמחי אפשר למנות שם נוסף שנידון באחרונה – 'חרדלא' (Ἀρδάλᾱ) שמשמעו מסתבר אדם 'עז פנים/חרוף ופוגעני' (שטיבל, חרדל, וראו בייחוד הרדון בהערה 164). עם זאת יש להעיר ששמות שבמהלך הדורות נתפסו כמעליבים – למשל 'חמור' (והשוו *Asinus* הלטיני) – לעיתים אין הכרח שהוכנו בצורה זו במקור, כפי שגם עולה ממקומו של בעל החיים בחברה ובמצב הארכאולוגי, למשל בהקשרי קבורה בתקופת הברונזה: אנציקלופדיה מקראית ג, עמ' 166, ערך 'חמור', וכן L. Sapir-Hen, Y. Gadot and O. Lipschits, 'Ceremonial Donkey Burial, Social Status

כמו כן הוגדרו מאפיינים שונים של עממים וקבוצות, ולפי המאפיינים החיצוניים שלהם הוסקו התכונות המוסריות וההתנהגותיות של בעליהם.⁹⁰ בנוסף לכך, נעשו ניסיונות ליצר טיפולוגיה, פחות או יותר שיטתית, של פרטים (individuals) לפי טיפוסים שכאמור השתקפו בתכונותיהם הפיזיות ובהבעות פניהם.⁹¹ רעיונות אלה דומה שחלחלו לחוגים ומעגלים רחבים הרבה יותר, עד כי – בניסוחה של אליזבת אוונס – התקיימה למעשה ‘תודעה פיזיונומית’ (physiognomic consciousness).⁹² אף שהתאוריות הפיזיונומיות נטו להתמקד בתכונות הקבוצתיות יותר מאשר באלו הפרטיות,⁹³ ברי שחלק מהסטראוטיפים, ובעיקר התכונות הפיזיות, הושלכו על אנשים מסוימים, ולימים – על משפחות, ובאו לידי ביטוי בשמותיהם וביתר שאת באמצעות הכינויים שניתנו להם ושפעלו כאטריבוטים או סממנים לשוניים וחברתיים. פועל יוצא ממגמה זו הוא כפל המשמעות של שמות וכינויים באנומסטיקון הרומי מסוף תקופת הרפובליקה והפרינקיפט המוקדם, וכפי שנראה גם בזה היהודי, שמבוסס על רקע פיזיונומי. שימוש בדר-משמעות היה מקובל מאוד בקרב הנואמים הרומים. באמצעות אטימולוגיות עממיות הם ניצלו כלי זה לטובת משחקי מילים שהיו להצטיינות ביקורת מושחזים בדיון הפוליטי בשלהי הרפובליקה הסוערים. כך לדוגמה התקיימה ברומא עצמה עמימות ביחס למשמעות שמו של אחד השחקנים הראשיים בזירה זו – מרקוס טוליוס קיקרו. פלוטארקוס אומנם תלה את מקור הקוננומ בקצה אפו של אחד מאבותיו של קיקרו, שהיה שסוע (חרומף), מום פנים שהזכיר בצורתו גרגיר חמץ (חומוס) שהוא *cicer* בלטינית.⁹⁴ עם זאת, בעיני בני

and Settlement Hierarchy in the Early Bronze III: The Case of Tel Azekah’, J. Lev-Tov, P. Hesse and A. Gilbert (eds.), *The Wide Lens in Archaeology: Honoring Brian Hesse’s Contributions to Anthropological Archaeology*, Atlanta 2017, pp. 259–270; ל’ ספיר-חן, ‘עליה ונפילה: היחסים בין אדם לחמורים בתקופות הברונזה והברזל בדרום הלבנט’, ג’ד שטיבל ואחרים (עורכים), במרכז 1 (ברפוס); והשוו גם שכם בן חמור הנזכר בספר בראשית.

90 למכת רחב על ‘האחר’ עיינו J. P. V. D. Balsdon, *Romans and Aliens*, London 1979

איזק, המצאת הגזענות; גרואן, האחר.

91 איזק, המצאת הגזענות, עמ’ 149 ואילך.

92 אוונס, פיזיונומיקות בעולם העתיק; אוונס, פיזיונומיקות בעולם הרומי.

93 איזק, המצאת הגזענות, עמ’ 46.

94 פלוטארקוס, חיים: קיקרו, א 2. ראו חרומף, אביו של ידיה מבוני חומת ירושלים (נחמיה ג, י); לשם התואר חרם בהוראת שסוע/שקוע עיינו ויקרא כא, יח; קליין הזכיר בהקשר זה את ר’ יוסי החרום (החרום) (בבלי, מנחות לו ע”א), שפונה כך על שם אפו השקוע (קליין, לחקר השמות ב, עמ’ 261), אם כי היו שראו בשמו עדות למקצוע בתחום הדיג. עניין מיוחד מצוי בכוהן מציפורי המכונה ‘בן האפון’, שמוכר בירושלמי גם כ’בן חמצן’ (יומא ו, ג [לג

התקופה השם עשוי היה דווקא להעיד על מוצאה הכפרי של משפחתו, שאולי גדלה חֲמָצָה.⁹⁵ קיקרו עצמו היה מודע היטב לדרי־משמעות זו, ולא רק שלא ראה בה פחיתות כבוד, אלא שהדבר אף היה מקור להומור עצמי.⁹⁶ דוגמה קרובה עד מאוד לכפילות שכזו היא של השם/הכינוי של מפקד בכוח הלוחם של שמעון ב־רגיורא Ἀρδάλα, שהוצע לאחרונה לראות בו ייצוג ביוונית של השם 'חרדלא'. לשם זה עשויה להיות משמעות של אדם עז פנים ופוגעני, ובו בזמן אפשר היה להבינו כפשוטו כמִגְדָּל חרדל.⁹⁷ קיקרו הפך את השימוש בלשון המשמעת לשתי פנים (*amphibolia*) לאמנות של ממש, ובמידה רבה, כמו במקרה האישי שלו, הוכיח שחיים ומוות אכן עשויים להיות ביד הלשון.⁹⁸ בנאומו העוקצניים לא החמיץ האורטור את ההזדמנות לשימוש במשחקי מילים שהופנו, למשל, כנגד מושל סציליה לשעבר, גאיוס וֶרֶס (*Gaius Verres*), שמשמעות הקוגנומן שלו היא 'חזיר־בר לא מסורס'. כך השווה בין התנהגותו החזירית של וֶרֶס לזו של מושל ספרד לשעבר, לוקיוס קאלפורניוס פיסו פרוגי (*Lucius Calpurnius Piso Frugi*), שמשמעות הקוגנומן שלו היא ישר, פֶּכֶח ארוסן, וצייץ – בלשון המעטה – שהתנהגותם היתה זהה לשמם...⁹⁹ פלוטארכוס הוסיף וכתב שבמהלך המשפט ביקש עבד משוחרר בשם קייקיליוס, שנטען שהיה יהודי, ללמד קטגוריה על וֶרֶס; על כך העיר קיקרו 'מה

ע"א), שמוכנו חמצה (קליין, לחקר השמות א, עמ' 339); וראו גם 'בעל הפול' (תוספתא, כלים בבא קמא א, 1) ו'בן הפול' ('בן פילא' במשנה, טהרות ז, ט), שנקשר בידי מרגליות עם 'בן פיאבי' שהורתו בלטינית (*faba*) היא פול (מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' מד–מה). ראוי לציין שלצד אפונה היה למילה הלטינית *cicer* גם מוכן של אבר מין זכרי זקור (קורביל, שליטה בצחוק, עמ' 78 הערה 74).

95 קורביל, שליטה בצחוק, עמ' 78–79.

96 פלוטארכוס, חיים: קיקרו, א 4.

97 שטיבל, חרדל. וראו בן האפון/חמצן, למעלה הערה 94.

M. Beard, *Laughter in Ancient Rome: On Joking, Tickling, and Cracking Up* [Sather 98 Classical Lectures 71], Berkeley – Los Angeles – London 2014, pp. 99–127. קסיוס דיו מספר שלאחר שהוצא קיקרו להורג, נוקבה לשונו בידי פולויה אנטוניה, אשתו של מרקוס אנטוניוס, באמצעות סיכות שיער ראשה (קסיוס דיו 1.8 47–4). מסורת דומה נזכרת בקטע מהגניזה ששויך לסדר אליהו רבה (ל' גינזבורג, גנזי שכטר א: קטעי מדרש והגדה מן הגניזה שבמצרים ועוד נוסף מאמר על הילמדנו מאת לוי גינזבורג, ניו יורק, תרפ"ח, עמ' 198, שורה 18). בבית השני, מתוך חמישה מדורי גיהנום, מתוארים אנשים התלויים בלשונם משום שעברו בחייהם על לא תלך רכיל. דיונו של ליברמן הדגיש את הדמיון למעשה המתואר בנוסח היווני של מעשי תומאס י, 56 (ליברמן, על חטאים וענשם, עמ' 78 הערה 78).

99 קיקרו, בתוך מ' ליפשיץ (תרגום), 17 נאומים, ירושלים 2017, נגד ורס ב 57.4.

ליהודי ולחזירי? ¹⁰⁰ בספרות חז"ל אפשר למצוא סוגה של חכמים הדורשים דרשה בלשון המקרא כשם, שמשקפת תוכנה ולפיה שם החכם גורם את לשונו. ¹⁰¹ כך למשל בעניין מומי הכוהנים שנזכר בויקרא כא, יח, מצינו בספרא: 'חרום, שחוטמו שקוע. חוטמו בלום, חוטמו סולד, חוטמו נוטף מנין? ת"ל או חרום. אבא יוסי החרם שאמר איזהו החרום... ¹⁰² חכם זה דומה שהיה בעל המום האמור (חרומף), ושמו הביא לכך שיעסוק בהלכה זו או שידרוש אותה. ¹⁰³ כפי שהראה פרידמן, סוגה זו לא רק ששימרה רבדים קדומים שנמסכו בהם קורטוב של הומור, לשון נופל על לשון ומשחקי מילים, אלא אף יש בה כדי להדגים מתודות רטוריות וסגנוניות שהשתמשו בהן בספרות חז"ל.

במקרים אחרים נהגו ארטורים להשתמש במשחקי מילים שבהם יצר שינוי קטן של השם משמעות חדשה. משחק המילים הוסב על הרמיון במצלול, וקורפיל מציין שהדבר היה מצוי בקרב ארטורים הלניסטיים יותר מאשר בקרב ארטורים רומיים בימי הרפובליקה. ¹⁰⁴ בספרות מתועדות הן דוגמאות לשבח והן דוגמאות לשינויים בשם שנועדו להגחיך, לבקר ובעיקר לשקף את התנהגותם של בעלי השמות. דְמוֹסְתֵנִס, בן המאה הרביעית לפנה"ס, שחפץ ללעוג לאחד אטרוֹמָס (= *Atromes* = 'חסר פחד') כינה אותו טרוֹמָס (= *Tromes* = 'רועד'), ¹⁰⁵ וקווינטיליאנוס, הארטור בן המאה הראשונה לספירה נקב בשמו של פלאסידוס (*Placidus*) חם המזג וכינה

100 פלוטרכוס, חיים: קיקרו ז 6. על קייקיליוס: ראו אדלר, סודא, ערך 'Κεκίλιος' (= *FGrH* 2 B 183). וראו הדיון באמינות השיוך האתני *M. Stern, Greek and Latin Authors on Jews and Judaism, vol. I: From Herodotus to Plutarch*, Jerusalem 1974, no. 263, p. 566.

101 פרידמן, השם גורם, ובייחוד עמ' נט ואילך; ריכוז המחקרים הקודמים המתייחסים לתופעה, שם, הערה 105.

102 ספרא, אמור, פרשה ג, צה ע"ב.

103 לדוגמאות נוספות ולדיון ראו פרידמן, השם גורם, עמ' סב-סה. בהקשר שם החכם 'החרם' מביא פרידמן אפשרות נוספת לפרש את השם כעדות לאיבר קצר (שם, עמ' סד והערות 48-50).

104 לדוגמאות אריסטוטליות לשבח ראו אריסטו, בתוך ג' צורן (תרגום), רטוריקה, תל אביב 2002, ב, כג 29 ואילך b1400 (עמ' 142-143). למודעות לשימוש באטימולוגיות אונומטופאיות בקרב הרומאים ראו: Varro, in R. G. Kent (translator), *On the Latin Language*, vol. I: Books 5-7 [Loeb edition], Cambridge MA – London 1938, 5, 75.

105 Demosthenes, in C. A. Vince and J. H. Vince, *Orations*, vol. II, Orations 18-19: *De Corona, De Falsa Legatione* [Loeb edition], Cambridge MA – London, 1926, 130.18.

אותו אסידוס (*Acidus* = חמוץ, רוגז, נוקב);¹⁰⁶ ידוע עוד יותר אנטיוכוס אפיפנס הד' שכונה גם *Epimanes* ('המשוגע').¹⁰⁷ סוֹטוֹנְיוֹס סיפר שחייליו של מי שעתיד היה להפוך לקיסר טיבריוס התייחסו בתחילת שירותו הצבאי לאהבתו הגדולה לטיפה המרה ושינו את שמו מטיבריוס קלאודיוס נרו (*Tiberius Claudius Nero*) לביבריוס קאלדוס מרו (*Biberius Calvus Mero*), שמשמעו 'שונה יין לא־מהול חם'.¹⁰⁸ טכניקה זו של עיוות מכוון של שם לא הייתה זרה ביהודה, ויש מי שהציע שאף יוספוס נקט בה בחיבורו האוטוביוגרפי חיי יוסף, למשל, כשהתייחס לנציב מטעם אגריפס השני, וארוס.¹⁰⁹ במקבילה במלחמת היהודים (ב 481-485) האיש מופיע בשם נוארוס, ואילו וארוס (*Varus*) משמעו עקום, מכופף או טיפש, כינוי המשקף את התנהגותו המושחתת והנאלת.¹¹⁰ אחת הדוגמאות המפורסמות לשימוש בטכניקה זו קשורה בכינויו של מנהיג המרד השני, בר־כוסִיבה, בשתי הגרסאות המצויות בספרות חז"ל ובמקורות הנוצריים שנדרשו על שמו (בר־כוכבא/כוזיבא).¹¹¹ יש לציין שריבו

- Quintilian, in D. A. Russell (translator), *The Orator's Education*, vol. III: Books 106
6–8 [Loeb edition] Cambridge MA – London 2002, 6, 53.3
- Athenaeus, in S. D. Olson (translator), *The Learned Banqueters* [Loeb edition], 107
Cambridge, MA – London, 2007, 5, 193d, 196a; 2009, 10, 439a; Polybius, in W.
R. Paton, revised by F. W. Walbank and Ch. Habicht (translator), *The Histories*
[Loeb edition], Cambridge MA – London 2012, 26, 1
- 108 סוֹטוֹנְיוֹס, בתוך א' שור (תרגום), חיי שנים־עשר הקיסרים, תל אביב תשט"ו, טיבריוס 42.
- 109 מייסון, חיי יוסף, 48–49, עמ' 52, הערה 291.
- 110 לואיס ושורט, מילון, ערך '*baro*, *varro*, *varo*'; וראו גם דיונו של מייסון, חיי יוסף,
בשם של 'פיסטוס' (= נאמן) ו'יוסטוס' (= ישר, הגון) המייצגים מידות טובות של סדר
חברתי – זה שהסיעות שבראשן עמדו אחראיות במידה רבה להפרתן (שם, 34–36, עמ' 41
והערות 208, 210); וכן במקרה של 'אייקואוס מודיוס' שמשמעותו שמו, בדרך שבה הוצג
(קוגנומן הקודם לנומן), הוא 'מידה הוגנת' (שם, 61, עמ' 56 והערה 126). וראו על מדרש
השם בספרות חז"ל על פי דמיון אף באותיות אחדות, פרידמן, השם גורם, עמ' סה.
- 111 עיינו לאחרונה, H. I. Newman, 'Stars of the Messiah', M. Kister et al., *Tradition, Transmission, and Transformation from Second Temple Literature through Judaism and Christianity in Late Antiquity: Proceedings of the Thirteenth International Symposium of the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature, jointly sponsored by the Hebrew University Center for the Study of Christianity, 22–24 February, 2011*, Leiden–Boston, pp. 272–303. דוגמה בת ימינו לשימוש משבש ונלעג בשמה של אישיות ציבורית היא הניסיון של צחי הנגבי להדביק לאהוד ברק ('אהוד ברח') טענה להפקרת הפצועים באסון צאלים ב. ההאשמה הופרכה בידי מבקר המדינה: מבקר המדינה, דו"ח על ממצאי הביקורת בעניין אסון צאלים ב', ירושלים 1997.

אטימולוגיות ביחס לשם הן באונומסטיקון השמות והן בטופונומיה, הוא תופעה ידועה בספרות התקופה הנידונה. כך למשל נכללות בכתביו של פילון מאלכסנדריה דוגמאות לא מעטות לשתיים, שלוש ואפילו ארבע אטימולוגיות שנדרשו על שם אדם (מִשָּׁה) או על שם אתר מסוים, אף שבחלק לא מבוטל מהמקרים מדובר כאמור באטימולוגיות עממיות, שעשועי לשון ומשחקי מילים.¹¹² קיקרו הביא דר־שיח בינו ובין המדינאי גאיוס יוליוס קיסר סטראבו ופויסקוס (*Gaius Julius Caesar Strabo Vopiscus*) לגבי השימוש הרטורי שיש לעשות בשם היריב, ובו הדגיש שהסבר או פרשנות שניתנו לשם מקבלים טעם כשמתברחים על הסיבה שבגינה נקרא אדם כך.¹¹³ פוטנציאל משחק המילים אגב לא פסח גם על בן שיחו של האורטור הרומי, שכן משמעות הקוגנומן שלו *Strabo* היא כאמור ‘הפוזל’.

הרעיון שאדם יחיה ויתנהג על פי שמו היה מקובל עד מאוד בעולם היווני־הרומי, ובכלל זה גם בקרב היהודים.¹¹⁴ שמות כמובן לא היו בהכרח עירבון לכך שבעליהם יתנהגו בהתאם למשמעותם, ואף על פי כן כשהורים נתנו שם לתינוק הייתה בשם מידה של תקווה או אף נבואה המגשימה את עצמה (והשוו כאמור לכלל ‘שמה גרים’ [‘השם גורם’] הנזכר בבבלי), דבר המתקיים במקומותינו במידה רבה עד היום.¹¹⁵ במדרש תנחומא מצינו ‘את מוצא שלשה שמות נקראו לו לאדם, אחד מה שקוראים לו אביו ואמו, ואחד מה שקוראין לו בני אדם, ואחד מה שקונה הוא לעצמו. טוב מכולן מה שקונה הוא לעצמו’ (תנחומא, ויקהל א’). ואכן כבואנו לדון בשם/בכינוי על כל רבדיו, אי אפשר להתעלם מחשיבות ההקשר של הענקת השם/הכינוי לפרט; מהי מערכת השמות הנוהגת; מה היו הנסיבות וההקשר התרבותי, והאם הוענק בידי אחרים, או שמא לקח אותו בעל השם לעצמו; האם השם/הכינוי הוענק במסגרת משפחתית, חברתית או על ידי גוף היררכי שהפרט השתייך לו; ועוד חשוב לדעת האם השם/הכינוי הוענק לבעליו בחייו, או בדיעבד לאחר מותו, והאם היה בו מן החיוב או מן השלילה, עד כמה שאפשר לשחזר זאת במרחק הזמן והפער התרבותי שמפריד בינינו. וכן נשאלת השאלה האם הוא מצוין בטקסט מנהלי/חוקי, היסטורי, דתי או מאגי? חשובים לא פחות ההקשר המרחבי, החומרי והקונטקסטואלי שבו

A. Hanson, ‘Philo’s Etymologies’, *Journal of Theological Studies* 18 (1967), pp. 112–128–139, esp. pp. 138–139

Cicero, in E. W. Sutton and H. Rackham (translators), *De Oratore* [Loeb edition] 113 Cambridge MA – London 1942, II, 257: ‘*Interpretatio nominis habet acumen, cum ad ridiculu, convertas, quam ob rem ita quis vocetur*’

114 קורפיל, שליטה בצחוק, עמ’ 78–85. ראו פרידמן, השם גורם.

115 קורפיל, שליטה בצחוק, עמ’ 48 ואילך. ‘שמה גרים’, בבלי, ברכות ז ע”ב, ועל מערכת ההקשרים של תופעה זו ראו פרידמן, השם גורם, עמ’ סא ואילך.

נמצא או צוין השם/הכינוי, ובכלל זה נקודת המבט של החומריות (materiality) והאמצעי שבו השתמשו לכתיבת השם. האם השם/הכינוי נכתב על גבי שטר או תעודה רשמית; ושמא מדובר בכתובת בהקשר קבורה או בכתובת הקדשה (שנאמר בהן לרוב שבחו של אדם)? האם נחרט כגרפיטו במרחב הציבורי או במקום נסתר, או שמא נכתב בקולמוס ובדיו, וכיוצא באלה. כאמור, השם/הכינוי שמאמר זה דן בו – 'בנִּבְּוֹן' – נמצא כאוסטרקון במצדה בהקשר של המרד הראשון (66–73/4 לספירה), הוא נכתב בדיו שחורה, והוא אחד מקבוצה של שנים עשר שמות/כינויים שלפי המהדירים נכתבו ביד אחת. קבוצה זו הייתה כאמור חלק ממכלול גדול של 277 אוסטרקונים שנכתבו כמסתבר במסגרת הפעילות המנהלית של קהילת המורדים באתר במהלך המרד, והאוסטרקון מייצג בכירור שם/כינוי פיוזונומי, שיועד לזהות את בעליו בקרב אותה קבוצה.

שם/כינוי זה מצטרף, כפי שראינו, לקבוצה גדולה של שמות/כינויים מהיורה של שלהי ימי הבית השני, שהפכו, כך מסתבר, לנפוצים במיוחד סביב עיתות משבר. במאמר שיראה אור בקרוב אני פורש את הטענה שריבוי הממצא האפיקרפי שנכתב על אתר (*in situ*) במצדה, ובראש ובראשונה האוסטרקונים, נובע ישירות מן הנסיבות של הפורענות והכאוס של ימי המרד.¹¹⁶ בהקשר שלפנינו דומה שבזמנים אלה, היינו הימים שהובילו למרד הראשון והשני, וכמובן תוך כדי המרידות עצמן, גברה מתוקף הנסיבות הביקורת כלפי האליטות, מחד גיסא. מאידך גיסא, התעורר הצורך ללכד את השורות, לעורר תחושות של לאומיות ורגשות לאומניים בקרב קבוצות בתוך העם, ובייחוד הרצון לחזק את אחוות הלוחמים בסיעות החתרניות שבהן. כל אלה באים לידי ביטוי בתופעה של ריבוי השימוש בכינויים, שביטאו לעיתים קרובות את אחוות המורדים והאחים לנשק (*commilitones*), ובאמצעותם אף ניתן מענה לצורך האנושי להתבדל ברמת הפרט גם בקרב קבוצות בדלניות. כך הוצע לפרש חלק מן הכינויים שנכללים בקבוצה הנידונה במצדה כמשקפים גבורה, אומץ ויכולות לחימה, בייחוד השם 'יואב' (שתועד גם במכוור),¹¹⁷ וייתכן שאפשר להחיל זאת גם על הכינוי 'גירא' (החץ)¹¹⁸ ו'צידא' (הציד).¹¹⁹ מעניין שבמקרים אלה השם/הכינוי מופיע לא מעט פעמים כתיבה בודדת ולא רק כשם לוואי לשם שכיח;

G. D. Stiebel, 'Text Case: Writing under Extreme Conditions at Masada', M. 116 Langlois and E. Eshel (eds.), *The Scribe in the Biblical World: A Bridge Between Scripts, Languages and Cultures*, Strasbourg (forthcoming)
117 ידין נוה, אוסטרקונים, עמ' 29, מס' 439. מכוור: משגב, אוסטרקונים מכוור, עמ' 270, מס' 25.

118 ידין נוה, אוסטרקונים, עמ' 24–25, מס' 420: 7.

119 שם, מס' 440, עמ' 29.

ונשאלת השאלה האם אפשר לראות זאת כעדות לכינוי לא רשמי, דוגמת ה־*agnomen* הרומי? מכל מקום, שימוש בכינויים ובכלל זה גם כינויים פיזיונומיים לא רשמיים מתועד היטב בתקופה הנדרונה וגם לאורך ההיסטוריה בקרב קבוצות סגורות, לוחמי מחתרת וחילים בצבאות ממוסדים כאחד; ראו למשל בעת המודרנית: 'גנדי' ו'רפי המסריח'¹²⁰ או 'מויִשָּׁה וְחָצִי' שהיה לרמטכ"ל צה"ל.

תודעה פיזיונומית זו שפרחה בעת הקלאסית ניזונה כאמור מהסוגה הספרותית שעסקה בתיאורים סטראוטיפים של אנשים (*Ἡθικὸὶ χαρακτήρες*) ותכונותיהם, והנרתה ב'טיפוסים' של תיאופראסטוס (שחובר אחרי שנת 319 לפנה"ס).¹²¹ קיקרו התודע לכתבי תיאופראסטוס באמצעות מורו לפילוסופיה, אנטיוכוס איש אשקלון, עת שהה באתונה בשנת 79 לפנה"ס.¹²² בצלאל בר-כוכבא הטעים שבקבות הגעת החיבורים לרומא בידי לוקיוס קורנליוס סולה באמצע המאה הראשונה לפנה"ס החלו לערוך ולהפיץ אותם במעגלים הולכים וגדלים בעולם הרומי.¹²³ ראה לתודעה זו אפשר כאמור למצוא בעובדת קיומם של שמות/כינויים פיזיונומיים בעלי מובן זהה החוזרים על עצמם הן ברומא והן ביהודה בתקופת שלהי הרפובליקה וימי הפרינקיפט המוקדם. התופעה מלמדת שהתשובה לתהייתו של מייסון שצוינה לעיל – האם זו היא עדות לרומאניזציה של שמות, שנקט בה יוספוס – היא שלילית. כפי שהדגמנו, מדובר בתופעה חברתית רחבה הרבה יותר היונקת מהתאוריות הפיזיונומיות. לחשיפה לכתבים אלה נודעה השפעה ברורה על יצירתם של הוגים ויוצרים שפעלו בפרינקיפט המוקדם, דוגמת סנקה, לוקיליוס (שמכתמיו צוינו למעלה) ומרטיאליס. דומה שעל רקע מגמות תרבותיות וחברתיות אלה יש לראות את הפופולריות של שמות/כינויים בעלי הקשר פיזיונומי ביהודה, בייחוד בעיתות המשבר של שלהי ימי הבית השני. ביניהם יש למנות את המספר הגדול של הכינויים בקרב חברי

120 למקור השמות ראו ראיון עם רפי איתן במעריב 16.5.2008: '41', אולי '42', בית הספר המחוזי בגבעת השלושה... יום אחד זאבי... רק תחתונים לגופו, נבר בערימת הגרביים המסריחים שלי. אה, הוא אמר, רפי מסריח. הסתכלתי עליו, כולו עור ועצמות, שדוף כזה... ואמרת לי, ואתה גנדי. מאז אני רפי המסריח והוא גנדי'. לגרסה מורכבת יותר הכוללת גם את הדבקות הכינוי 'מקק' לאיתן – 'כי היה קטן', ראו 'ארגמן, חיוור היה הלילה, תל אביב 2002, עמ' 38.

121 תיאופראסטוס, טיפוסים, עמ' 1.

122 קיקרו, בתוך א' קציר (תרגום), על תכליות הטוב והרע, רמת גן 1997, ה 1, 8. על אודות אנטיוכוס איש אשקלון ראו 'גיגור, אהלי יפת: חכמי יוון בארץ-ישראל, ירושלים תשע"ב, עמ' 188-191.

B. Bar-Kochva, *The Image of the Jews in Greek Literature: The Hellenic Period*, 123 Berkeley 2010, p. 38 and note 78

קהילת המורדים במצדה, שכנראה מציינים בין היתר פלוני אחד שָׁמָן (בר קרזלה), וכאמור, אלמוני אחד רָזָה (בן פְּנָבוֹן).

רשימת הקיצורים

- W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch: unter Benutzung des lexikalischen = AfHw Nachlasses von Bruno Meissner*, Band II: 10, 1971
- F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Teil 1, *Genealogie = FGrH 1 und Mythographie*. – A. Vorrede, Text, Addenda, Konkordanz [Nr. 1–63], Berlin 1923ff.; Neudr. verm. um Addenda zum Text, Nachtr. zum Kommentar, Corrigenda u. Konkordanz, Leiden 1957
- F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Teil 2, *Zeitgeschichte*. = *FGrH 2 - B. Spezialgeschichten, Autobiographien und Memoiren, Zeittafeln* [Nr. 106–261], Berlin 1926–1930
- Th. Corsten (ed.), *Lexicon of Greek Personal Names Vol. VA: Coastal Asia = LGPN Va Minor: Pontos to Ionia*, Oxford 2010
- J.-S. Balzat et al. (eds.), *LGPN VB: Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia*, = *LGPN Vb* Oxford 2014
- אדלר, סודא = A. Adler, *Suda Lexicon*, 5 Vols., Leipzig 1928–1938
- אונס, פיזיונומיקות בעולם העתיק = E. C. Evans, *Physiognomics in the Ancient World*, Philadelphia 1969
- אונס, פיזיונומיקות בעולם הרומי = E. C. Evans, 'Physiognomics in the Roman Empire,' *Classical Journal* 45 (1950), pp. 277–282
- איזק, המצאת הגזענות = B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton = NJ 2013
- אילן, לקסיקון = T. Ilan, *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity*, vol. I, Tübingen 2002 = אילן ונעם, בין יוספוס לחז"ל א = ט' אילן ור' נעם, בין יוספוס לחז"ל, כרך א: האגדות האבודות של ימי הבית השני, ירושלים תשע"ז
- אנציקלופדיה מקראית = נ"ה טור-סיני, ש' ייבין וב' מזר (עורכים), אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, ירושלים תשי"ח
- ברטון, כוח וידע = T. S. Barton, *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine under the Roman Empire*, Ann Arbor MI 1994
- גורמן, המעמד השולט = M. Goodman, *The Ruling Class of Judaea: The Origins of the Jewish Revolt against Rome, A.D. 66–70*, Cambridge 1987
- גראון, האחר = E. S. Gruen, *Rethinking the Other in Antiquity*, Princeton 2011 = היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע היימן, תולדות תנאים ואמוראים = א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע היימן, המילים השאלות = ש' היימן, המילים השאלות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון תורת ההגה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשע"ג

הראובני, לחקר השמות והכנויים = א' הראובני, 'לחקר השמות והכנויים', לשוננו ב (תרפ"ט), עמ' 41-48

הראובני, לשמותיו הערביים = א' הראובני, 'לשמותיו הערביים של הצמח MATRICARIA AUREA, L.', לשוננו ב (תר"ץ), עמ' 280-281

הכלילי, מצדה = ר' הכלילי, 'על שמות וכינויים במצדה', ארץ-ישראל כו (ספר פרנק מור קרוסן, ירושלים תשנ"ט), עמ' 49-54

הכלילי, שמות וכינויים = ר' הכלילי, 'שמות וכינויים אצל יהודים בתקופת הבית השני', ארץ-ישראל יז (ספר אברהם יעקב ברורו, ירושלים תשמ"ד), עמ' 188-211

Y. Yadin and J. Naveh, *The Aramaic and Hebrew Ostraca = אוסטרקונים and Jar Inscriptions, Masada I, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*, Jerusalem 1989

I. Löw, *Die Flora der Juden*, 4 Vols., Vienna 1924-1934 = לעף, צמחי היהודים

C. T. Lewis and C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1890 = מילון לואיס ושורט, מילון ליברמן, על חטאים וענשם = ש' ליברמן, 'על חטאים וענשם', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה, עמ' רמט-רע

H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie, Oxford 1940 = לקסיקון

Flavius Josephus, in S. Mason (translator), *Life of Josephus*, Leiden-Boston-Köln 2001 = מייסוף, חיי יוסף

מלחמת היהודים = פלויוס יוספוס, בתוך ל' אולמן (תרגום), תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ירושלים 2009

מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד = ר' מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תשמ"ט

H. Misgav, 'The Ostraca', G. Vörös, *Machaerus I: History, Archaeology and Architecture of the Fortified Herodian Royal Palace and City Overlooking the Dead sea in Transjordan. Final Report of the Excavations and Surveys (1807-2012)*, Milano 2013, pp. 259-277 = משגב, אוסטרקונים מכור

H. Misgav, 'The Ostraca', Y. Magen and Y. Peleg, *Back to Qumran, Final Report (1993-2004)* [JSP 18], Jerusalem 2018, pp. 431-441 = משגב, אוסטרקונים קומראן

משגב, הערות לכינויים = ח' משגב, 'הערות לכינויים ושמות משפחה בסוף ימי הבית השני שעל כתובות הגלוסקמאות', תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 123-130

נוה, אנשים ללא שמות = י' נוה, 'אנשים ללא שמות?', ציון נד (תשמ"ט), עמ' 1-16
נוה, כתובות חדשות = י' נוה, 'כתובות חדשות על גלוסקמאות מצפון ירושלים', ארץ-ישראל י (ספר זלמן שז"ר), ירושלים תשל"א, עמ' 188-190

B. Nystrom, *An English Translation of the Poetry of Lucilius, A First-Century Greek Epigrammatist*, New York 2004 = ניסטרום, לוקיליוס

H. Solin, 'Names, Personal, Roman', *Oxford Classical Dictionary*³, Oxford 2005, pp. 1024-1026 = סולין, שמות

- M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the = לקסיקון סורית =*
Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum,
 New Jersey 2009
- R. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford 1903 = פיון סמית, מילון סורית =
 פרידמן, השם גורם = ש"י פרידמן, 'השם גורם: דברי החכם נופלים על שמו', א' דמסקי (עורך),
 ואלה שמות: מחקרים באוצר השמות היהודיים, ב, רמת גן תשנ"ט, עמ' נא-עז
- Plutarch, in B. Perrin (translator), *Lives: Cicero* [Loeb edition], = קיקרו =
 Cambridge MA – London 1919
- I. Kajanto, *The Latin Cognomina* [Societas Scientiarum Fennica. = קוגנומינה =
 Commentationes Humanarum Litterarum, XXXVI 2], Helsinki 1965
- קדמוניות היהודים = פלאביוס יוספוס, בתוך א' שליט (תרגום), קדמוניות היהודים, ירושלים 1955
- A. Corbeill, *Controlling Laughter: Political Humor in the Late = שליטה בצחוק =*
Roman Republic, New Jersey 1996
- קליין, לחקר השמות א = ש' קליין, 'לחקר השמות והכנויים', לשוננו א (תרפ"ט), עמ' 325-350
 קליין, לחקר השמות ב = ש' קליין, 'לחקר השמות והכנויים', לשוננו ב (תר"ץ), עמ' 260-272
 קליין, מגילת יוחסים = ש' קליין, 'מגילת יוחסים שמצאו בירושלים', ציון ד (תרצ"ט), עמ' 30-50
- D. J. A. Clines, 'X, X ben Y, ben Y: Personal Names in Hebrew = שמות פרטיים =
 Narrative Style', *Vetus Testamentum* 22 (1972), pp. 266-287
- Cassius Dio, in E. Cary and H. B. Foster (translators), *Roman History*, vol. = קסיוס דיו =
 v: Books 46-50 [Loeb edition], Cambridge MA – London 1917
- L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris 1963 = רובר, שמות =
 שטיבל, חרדל = ג"ד שטיבל, "שורף כמו אש": החרדל ותרבות היין בארץ ישראל הרומית,
 תרביץ פו (תשע"ט), עמ' 5-37
- שטיבל ונצר, בימים ההם = ג' שטיבל וא' נצר, 'בימים ההם בזמן הזה – חידושים בחקר מצדה',
 ללא שם עורך, לזכרו של יגאל ידין 1917-1984, ירושלים 2006, עמ' 49-66
- תיאופראסטוס, טיפוסים = תיאופראסטוס, בתוך ח' כהנא (תרגום), טיפוסים, ירושלים תשס"ז